

SIEGMUND FREUD

EGY ILLÚZIÓ JÖVŐJE

B I B L I O T H E C A

Felelős kiadó: Pap László
Antiqua Rt., Budapest — F.: Wiesmeyer Emil

A MŰ EREDETI CÍME :
DIE ZUKUNFT EINER ILLUZION
(INTERNATIONALER PSYCHOANALYTISCHER VERLAG WIEN, 1927.)

FORDÍTOTTA, BEVEZETÉSSSEL ÉS JEGYZETEKKEK ELLÁTTA:
Dr. SCHÖNBERGER ISTVÁN

B U D A P E S T
1 9 4 5

BEVEZETÉS

Freudnak az a munkája kerül magyar nyelven a magyar olvasó kezébe — eredeti címe „Die Zukunft einer Illusion“ —, amely az elmúlt huszonöt év alatt nem jelenhetett volna meg. Az uralkodó hivatalos szellem nem engedte meg egy könyv megjelenését, amely uralmának alapját tudományos bírálatban részesíti és pusztán, tudományos módszereket alkalmazva a tárgyi tudásra való nevelés szükségességét bizonyítja be.

A lélekelemzés Magyarországon üldözött, vagy legjobb esetben megtúrt tudományként szerepelt; a rá vonatkozó tudatlanság, vagy, ami még rosszabb, a félműveltség általános volt és még ma is az. Ennek ellenére a lélekelemzésről sokat nyilatkoztak, sokat írtak, természetesen főként rosszat. A szerzők csekély kivétellel, legfeljebb egy eredeti szakmunkát olvastak el. Ennek eredményeként legjobb esetben egy rohamlépésben haladó fiatal tudomány fejlődésének egy fázisát ismerhették meg és ennek alapján általánosított véleményüket közölték a gyanútlan olvasókkal. „A materializmus alapján állva nem lehet a lélek kérdéseit megközelíteni“ — volt az egyik bírálat. „Materiális, testi tüneteket lelki okokra visszavezetni — idealista filozófiai törekvések megnyilvánulása“ — kifogásolta a második. „A lélekelemzés nem számol a biológiai kölcsönhatásokkal“ — vetette ellen a harmadik. „A lélektant nem lehet a bioló-

giában feloldani, mint ahogy a lélekelemzés teszi“ — volt a negyedik bíráló véleménye. „A lélekelemzés a halódó kapitalizmus bomlásterméke“ — így szólt az ötödik bíráló. „A lélekelemzés a bolsevizmus egy neme, kultúrbolsevizmus.“ — mondta a hatodik, és a lélekelemzéssel foglalkozó munkákat el is égette. A hetedik és tizenhetedik bíráló a tudományos kritika látszatát is fölöslegesnek tartotta.

Aki a tudományok történetében és az emberi gondolkodás fejlődéstörténetében csak kisfokban járatos, már ebből a jelenségből is megállapíthatja, hogy a lélekelemzés az emberek gondolkodását alapvetően befolyásoló tényeket fedezett fel. Tehát mindenképen indokoltnak és időszerűnek tartjuk, hogy Freudnak ez a munkája megjelenjen és hogy a magyar olvasó közvetítők nélkül alkosson véleményt a lélekelemzés lényegéről és felhasználásának módszeréről.

A lélekelemzés a természettudományok módszereit alkalmazza a lélektanban. Bizonyos módszereknek új területen való alkalmazása már többször hozott megdöbbentően új, alapvető eredményeket, amelyek ellen a kortársak jelentékeny része hevesen tiltakozott. Az eddigi tapasztalatok szerint az ilyen tiltakozás csak rövid időre tudta az új tanok elterjedését megakadályozni. A lélekelemzéssel szemben tanúsított magatartás tehát nem újszerű jelenség és tőle nem kell különösen félnünk. A lélekelemzést azonban bizonyos körökben, bizonyos okoknál fogva lelkesedés is fogadta, és ez a lelkesedés okozta, hogy körülötte olyan makacsul tartja magát sok olyan felfogás, amely a lélekelemzés tudomány mivoltát vonja kétségbe. E félreértés tisztázására szeretnék néhány rövid megjegyzést tenni.

Freud egy addig ismeretlen eredetű betegség, a hysteria kutatásával foglalkozott. Hosszas megfigyelések eredményeként kimondotta azt a számára is teljesen váratlan, meglepő tényt, hogy a betegség oka minden esetben egy gyermekkorban elszenvedett szekszuális

jellegű behatás volt. Csak természetes ezek után, hogy figyelmét az ember ösztöneinek és szexualitásának tanulmányozására, egy addig teljesen feldolgozatlan területre irányította. Az ezen a téren elért eredmények lehetővé tették Freud számára, hogy mély betekintést nyerjen a beteg és az egészséges ember lelki szerkezetébe és azt fejlődésében értse meg. Hangsúlyoznunk kell azonban: a szexualitásra vonatkozó ismeretek megszerzése, bármily nagyjelentőségű is volt, nem volt öncél Freud számára, hanem lehetőséget nyújtott arra, hogy addig ismeretlen viszonyok felderítéséhez eljusson.

E vizsgálatok ideje, a századforduló, egybeesett a kapitalista társadalmi rendszer belső ellentétei kiéleződésének korával. Ez a tény természetesen rányomta bélyegét minden szellemi áramlatra. A társadalom igen sok jelenségének ellentmondásoktól terhes, hazug mivolta szembetűnővé vált: kiderült róluk, hogy „konvencionális hazugságok“. Talán a legtöbb hazugság, az ösztönélettel, a nemi élettel kapcsolatos társadalmi jelenségek körül burjánzott. Tehát ebben a korban minden megmozdulás, amely ezeknek a viszonyoknak a kritikájával foglalkozott, forradalmi társadalomkritika számba ment, amelyet a közönség egy része megváltásként üdvözölt. Az emberekben biztos iránytű hiányában a társadalom problémája és válságai különböző módokon tükröződtek. Egyesek az imént vázolt viszonyokra építettek, amikor a társadalom jelenségeit és a válságot is az egyén szűkebb értelemben vett erotikus igényei és a társadalmi rend között fennálló ellentétből kísérelték meg levezetni és megérteni. Elég, ha Wedekindre, az íróra és Bölschere, valamint a hozzá hasonló szerzők könyveinek akkori sikereire, mint jelenségre utalok.

Ennek az iránynak a követői igazolást véltek találni Freud eredményeiben, ők lelkesedtek érte és Freudra és a lélekelemzésre hivatkozva terjesztették a társadalom különböző jelenségeire vonatkozó gondola-

taikat. Freud maga abban az időben még nem jutott el eredményeinek társadalomtudományi értékeléséhez és a társadalomkritikához; ezzel először ebben a munkájában, 1927-ben foglalkozott. A közvélemény szemében azonban Freud és a lélekelemzés felelős azért a nyilván helytelen szemléletért, amelyet Freud sohasem vallott és amely röviden úgy hangzik, hogy a társadalmi jelenségeket az egyének nemi életéből kell levezetni, a társadalmi bajok okai pedig az egyének nemi zavarai. Ez a nézet párhuzamosan futott azzal az orvosok között elterjedt felfogással, hogy a lélekelemzés minden betegség okát valami nemi zavarban látja. Magától értődik, hogy minden, tudományát objektíven művelni kívánó kutató, legyen az orvos, vagy szociológus, elrettent ettől a doktrínától, sőt még ennél is messzebb ment és gyanakodva tekintett minden kísérletre, amely lelki tényezőkre próbált betegségeket, vagy társadalmi jelenségeket visszavezetni. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy orvostudományi körökben ez a gyanú a tények hatása alatt még Magyarországon is eloszlóban van; a tisztulási folyamat természetesen a nyugati államokban sokkal előrehaladottabb.

Freudnak ez a munkája, amely az olvasó előtt fekszik, megmutatja, hogy Freud véleménye szerint milyen vonatkozások állnak fenn az ember ösztönei — nemcsak nemi ösztönei — és némely társadalmi jelenség között. De ezenfelül kompetens forrásból felvilágosítást nyerhet az olvasó a lélekelemzés és a tudomány egymáshoz való viszonyáról is. Megtudhatja, hogy a lélekelemzés nem más, mint a tudományos kutatásnak egy módszere. Eredményei: mindenki által ellenőrizhető tények. Ezek a tények tetszhetnek valakinek, vagy nem: objektív létezésükön ez nem változtatható, valamint azon sem, hogy e tényeknek különböző hatásuk van. Az újonnan megismert eredmények alapján kutatásainkat bármely irányban kiterjeszthetjük ezeknek a hatásoknak a vizsgálatára. Kutatásaink ilyen kiterjesztése vagy ob-

jektív eredményeket hoz, amelyeket a gyakorlat igazol, vagy nem; ha eredményeket érünk el, ezeken nem változtathat semmi, legfeljebb újabb, az eddiginek ellentmondó tények. Kritikának tények ellen helye nincs, legfeljebb vélemények ellen, de ott is a kritikának szaktudáson kell alapulnia. A lélekelemzés, amely a lelki berendezést és annak megnyilvánulásait az objektív külvilág egy részének tekinti és azt a természettudományos materializmus módszereivel iparkodik kikutatni, csak tényekkel foglalkozik.

A lélekelemzést alkalmazó kutatónak természetesen lehet és van is tárgyáról véleménye, más szóval kifejezve: elmélete. Elmélete helyességét egyedül és kizárólag az objektív megfigyelés és a kísérlet, az emberi gyakorlat egy fajtája, dönti el és semmi más. Ha ez ellene szól, azonnal kész elejteni véleményét, mert ha nem teszi: nem természettudós. Ha a kísérlet eredménye mellette szól; kritizálhatják bármely ideológia nevében, fenntartja véleményét, mert ha nem teszi: nem természettudós. A tudósnak engedékenynek és szilárdnak kell lennie egyszerre: ennek szép gyakorlati példáját találhatja az olvasó az előtte fekvő könyvben.

A lélekelemzés foglalkozik az ösztönélet jelenségeivel, közöttük a szexuális élet problémáival és ezeknek nagy jelentőséget is tulajdonít. De ez nem önkéntes elhatározás folytán történik, valamely furcsa tudományos kedvtelés következményeként, hanem azért, mert kutatásaink folyamán ezzel a kérdéssel találkozunk. Az ösztönökkel és a tágabb értelemben vett szexualitás kérdéseivel akkor foglalkozunk, amikor azok az objektív külvilágban mutatkoznak és olyan jelentőséget tulajdonítunk nekik, amennyit kutatásaink objektív eredményei alapján tulajdonítanunk kell; a lélekelemzés egészét tekintetbe véve, ez a szerep nem nagyobb, mint amekkorát például Darwin juttat ennek a problémának saját rendszerében. Akár több jelentőséget tulajdonítanánk az ösztönöknek a lélektanban, akár keve-

seppet, az objektív realitástól térnék el, ettől pedig természettudós nem tágíthat.

A lelki élet jelenségeit és azoknak ösztönalapjait vizsgálva a lélekelemzés úgy találta, hogy a lelki élet megnyilvánulásai ellentétes ösztönerők állandó küzdelmének eredményei. Ez a küzdelem objektíven megfigyelhető és kimutatható; ha e viszonyok leírására az elfojtás és gátlás, tudatos és tudattalan fogalmát megalkottuk, akkor ezek mögött szembenálló lelki erők küzdelméről van szó. A lélekelemzés-egyik fő irányelve, hogy a lelki élet jelenségeit ez ellentétes erők tükrében ismerje meg. Ebben a vonásában egyébként osztozik a többi természettudomány sajátjaival.

A lélekelemzés sokat foglalkozik a felnőttek gyermekkori emlékeivel és a gyermek lélektanával — ennek a tudománynak egészen új fellendülést adott. Az objektív tapasztalatból eredő szükség kényszerítette erre és így adódott a lélekelemzés másik irányelve, amely szerint a lelki élet jelenségeit fejlődésükben iparkodik megérteni — csak úgy, mint a természettudományok sok más ága is.

A lélekelemzés eredményeinek különböző határtudományok, így a társadalomtudomány területén történő kiértékelése közvetlenül előttünk álló feladat. A feladat nem könnyű és egyszerű sematizmusok alkalmazásával nem sikerülhet. A tudományok fejlődésének története tanúsítja, hogy az ilyen munka mindig igen nagy ellenállásra talált, mindig „határsértésről“ panaszkodtak, de azt is *tanúsítja*, hogy az ellenállások leküzdése mindig igen nagy eredménnyel járt. A lélektannal határos tudományok igen sok művelője ma még tiltakozik a lélekelemzés eredményeinek saját tudományának területén való kiértékelése ellen. Az indokolások változatosak, nagyjából azonosak“ az előszó elején felhozott érvekkel. Lehet, hogy ennek a dogmatikus magatartásnak igaza van, illetőleg lesz, de ha a tudomány fejlődése szívünkön fekszik, akkor nem zárhatjuk el eleve

valamilyen fejlődés útját praeformált vélemény alapján. A tudományos fejlődés konkrét tények egybevetésének útján halad előre; ez további kutatást, további elmélyülő szellemi munkát, további nehézségek leküzdését jelenti. Ez az alkotó munka megtermékenyítheti a lélektannal határos tudományt, de magát a lélektant, illetve a lélekelemzési is. Ha a dogmák alkalmazása helyett az ilyen értelemben vett alkotó munka útjára lépünk — tudjuk bizonyosan — akkor járunk a helyes úton.

A fordító az olvasó elnézését kéri, hogy figyelmét ilyen sokáig igénybe vette. Abban a reményben tette és ez mentségül szolgáljon, hogy az olvasó tájékozódását ezzel elősegítette. Őszintén kívánja, hogy az olvasó az előtte lévő könyvből áradó higgadt bölcsességben, tudományos tisztességben, türelmes kritikai szellemenben, szilárd erkölcsösségben, és az emberi értelemben való mélységes hitben, amely tulajdonságokból manapság olyan keveset látunk, a legmagasabbrendű szórakozást találja meg.

Budapest, 1945. szeptember hó.

A fordító.

I.

Ha valaki hosszabb ideig élt egy bizonyos kultúrán belül és újra meg újra igyekezett kideríteni, hogy ennek a kultúrának hol volt a forrása és melyek voltak fejlődésének útjai, egyszer csak kísértésbe kerül, hogy tekintetét az ellenkező irányíja fordítsa és feltegye a kérdést, vajjon milyen távoli sors vár erre a kultúrára és minő változásokon kell keresztülmennie. Hamarosan észre fogja venni, hogy az ilyen vizsgálódás értékét már kezdettől fogva többféle momentum teszi kétségessé; elsősorban az, hogy csak nagyon kevés ember van, aki képes az emberi tevékenységet minden megnyilatkozásában áttekinteni. A legtöbb ember kénytelen egyetlen, vagy csak néhány területre korlátozni önmagát; minél kevesebbet tud azonban valaki a múlttól és a jelenről, annál bizonytalanabb kell, hogy legyen ítélete a jövőre vonatkozólag. Kétséges egy ilyen vizsgálódás azért is, mert éppen ezeknél az ítéleteknél az egyes személy szubjektív vágyai nagyon is nehezen lemérhető szerepet játszanak; ez utóbbiak pedig az egyéni tapasztalás tisztán személyes momentumainak, az egyénnek az élettel való többé-kevésbé reményteljes kapcsolatainak függvényei, ahogyan ez az egyén temperamentumából, sikeriből, vagy balsikereiből következik. Végül nagy jelentősége van annak a figyelemreméltó ténynek is, hogy az emberek a jelent mintegy naivan élik át, anélkül,

hogy tartalmát méltányolni tudnák; előbb el kell távolodniok tőle, másszóval a jelennek múlttá kell változnia számukra, hogy a jövő megítélése szempontjából támaszpontként használhassák fel.

Aki tehát enged a kísértésnek és véleményt nyilvánít kultúránk valószínű jövőjéről, helyesen jár el, ha figyelembe veszi ezeket a megfontolásokat, valamint azt a bizonytalanságot, amely minden jóslás sajátos vonása. Számomra ebből az következik, hogy sietve elfordulok e túlságosan nagy feladat megoldásától és figyelmemet arra a kis részterületre irányítom, amely már eddig is foglalkozott, miután annak az egészben elfoglalt helyét kijelöltem.

Az emberi kultúra — ezalatt mindazt értem, ami az ember életét az állati lét fölé emeli és attól megkülönbözteti — a kultúrát nem különítem el a civilizációtól — a megfigyelő felé két arcot mutat. Egyrészt felöleli mindazt a tudást és képességeket, amelyeket az emberek elsajátítottak, hogy a természet erőin uralkodhassanak és hogy segítségükkel emberi szükségleteik kielégítésére javakat állíthassanak elő. Másrészt pedig jelenti azoknak a berendezéseknek az összességét, amelyek arra szolgálnak, hogy az emberek egymáshoz való viszonyát, főképpen azonban az elérhető javak elosztását szabályozzák. A kultúrának ez a két arca nem független egymástól, először azért nem, mert az embereknek egymáshoz való viszonyát messzemenően befolyásolja az a körülmény, hogy a meglévő javak ösztöneiknek milyen mérvű kielégítését teszik lehetővé, másodszor azért nem, mert az egyén maga is egy másik egyén birtokává válhat, amikor az az ő munkaerejét felhasználja, vagy őt szerelme tárgyául választja, végül pedig azért nem, mert minden egyén a kultúra virtuális ellensége, amely mégis csak általános emberi érdekeket képvisel. Különös, hogy az emberek, bármilyen kevésbé is tudnak magányosan élni, mégis súlyosnak érzik azokat az áldozatokat, amelyeket a kultúra ró rájuk azért,

hogy az együttélést lehetővé tegye. A kultúrát tehát az egyén ellen is meg kell védelmezni és berendezései, intézményei és parancsai ezt a feladatot szolgálják. Céljuk nem csak az, hogy a javak bizonyos elosztását létrehozzák, hanem az is, hogy ezt az elosztási módot fenn-tartsák, sőt, hogy az emberek ellenséges indulataival szemben megvédelmezzék mindazt, ami a természet legyőzésére és a javak termelésére szolgál. Az ember alkotásait igen könnyű elpusztítani és a tudományt, valamint a technikát, amelyeknek segítségével felépítették őket, megsemmisítésükre is fel lehet használni. Az a benyomásunk tehát, hogy a kultúra valami, amit egy kisebbség, amely *jól értett ahhoz, hogy a hatalmi és kényszereszközök birtokába jusson, egy tiltakozó többségre rákényszerít. Természetesen kézenfekvő a feltevés, hogy ezek a nehézségek nem a kultúra lényegéből fakadnak, hanem az eddig kialakult kultúrformák tökéletlenségének következményei. Valóban nem nehéz a hibákra rámutatni. Míg az emberiség a természet leigázásában jelentős haladást ért el és még jelentősebbeket fog elérni, addig az emberi kapcsolatok szabályozásában hasonló haladás nem mutatható ki teljes bizonyossággal és valószínűleg minden időben, miként most is, sokan feltették magukban a kérdést, hogy egyáltalán érdemes-e a kultúrának ezt a részét megvédelmezni. Azt gondolhatnánk, hogy lehetséges volna az emberek egymáshoz való kapcsolatának olyan újjárendezése, amely elapasztaná a kultúrában mutatkozó elégedetlenség e .forrásait, amennyiben eltekintene a kényszertől és az ösztönök korlátozásától, úgy, hogy az emberek belső vívódásoktól mentesen törekedhetnének a javak megszerzésére és élvezhetnék is azokat. Ez lenne az aranykor. Kérdéses azonban, hogy ez az állapot egyáltalán megvalósítható-e. Sokkal inkább az a benyomásunk, hogy minden kultúra szükségképpen kényszeren és ösztönkorlátozáson épül fel; még csak az sem látszik biztosítottnak, hogy a kényszer megszűnése esetén az

emberek többsége hajlandó lenne-e vállalni azt a munkát, amely szükséges új életfontosságú javak termeléséhez. Azt hiszem, számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy minden emberben pusztító, tehát társadalom- és kultúraellenes törekvések élnek és ezek igen sok személyben elég erősek ahhoz, hogy a társadalomban való magatartásukat meghatározzák.

Ez a lélektani tény döntő jelentőségű az emberi kultúra megítélése szempontjából. Ha eleinte azt hittük, hogy a kultúra lényege a természet felett való uralom, abból a célból, hogy az élethez szükséges javak előállíttassanak és hogy a kultúrát fenyegető veszélyek elháríthatók lennének, ha a javakat az emberek között célszerűbben osztanák el, úgy most azt látjuk, hogy a súlypont az anyagiakról a lelkiekre tevődik át. Döntő jelentőségűvé válik, hogy vajjon lehetséges-e és ha igen, milyen mértékben, az emberre rótt ösztönáldozat terhét csökkenteni, az embereket a szükségképen megmaradó áldozatokkal kibékíteni és őket ezekért az áldozatokért kárpótolni. Amilyen kevésbé lehet nélkülözni a kényeszt a kultúrmunka terén, époly kevésbé lehet eltekin-teni attól, hogy a tömegben egy kisebbség uralkodjon, mert a tömeg lomha és belátástalan, nem szereti, ha ösztöneit korlátozzák, ez utóbbi szükségességéről érvek útján nem győzhető meg és a tömegeket alkotó egyé-nek erősítik egymást zabolatlanságuk kiélésében. Csak példát adó személyek, — akiket vezérüknek ismernek el — hatása alatt bírhatók rá azokra a munkateljesítme-nyekre és lemondásokra, amelyek a kultúra fennmara-dásához szükségesek. Minden rendben is van, ha ezek a vezetők olyan személyek, akiknek fölényes betekin-tésük van az élet szükségszerűségeibe és akik a saját ösztönkívánságaikon uralkodni tudnak. Ezek számára azonban fennáll az a veszély, hogy befolyásuk megóvása céljából túlságosan nagy engedményeket tesznek a tö-megeknek, nagyobbakat, mint a tömegek nekik és ezért szükséges, hogy hatalmi eszközökkel rendelkezzenek,

amelyek őket a tömegektől függetlenítik. Röviden kifejezve: az embereknek két általánosan elterjedt tulajdonságuk van, amelyeknek következménye, hogy a kultúra berendezéseit csak bizonyos fokú kényszer által lehet fenntartani: az egyik az, hogy spontán nincsen kedvük dolgozni, a másik pedig az, hogy érvekkel nem lehet szenvedélyeiket befolyásolni.

Jól ismerem az ellenvetéseket ezekkel a megfontolásokkal szemben. Azt fogják mondani, hogy a tömegeknek itt vázolt tulajdonságai, amelyek a kultúrmunkára való kényszer szükséges voltát bizonyítják, maguk is hibás kulturális berendezések következményei, amelyek által az emberek keserűvé, bosszúállóvá és hozzáférhetetlenné váltak. Eljövendő nemzedékek, amelyeket szeretettel és az emberi gondolat megbecsülésére neveltek, amelyek korán részesültek a kultúra áldásaiban, majd másként állnak szembe vele, saját tulajdonuknak fogják tekinteni és készek lesznek munkában és ösztönkorlátozásban azokat az áldozatokat meghozni érte, amelyekre a kultúrának fennmaradása érdekében szüksége van. Ezeknek a nemzedékeknek nem kell majd a kényszer és vezetőjüktől csak kevésbé fognak különbözni. Ha ilyen sajátságokkal rendelkező embertömegek eddig még egy kultúrán belül sem léteztek, akkor ez azért van, mert még egy kultúra sem találta meg azokat az intézményeket, amelyeknek segítségével az embereket ily módon, és pedig kora gyermekkoruktól fogva, befolyásolhatták volna.

Kétséges, hogy a természet felett való uralmunk mai fejlettsége mellett egyáltalán lehetséges-e ilyen kulturális berendezéseket létrehozni. Felvethetjük a kérdést, hogy honnan fognak majd a fölényes, csalhatatlan, önzetlen vezetők előkerülni, akiknek a feladata lesz a jövő nemzedékek nevelése és visszariadhatunk attól a szörnyűséges mennyiségű kényszertől, amelyre szükség lesz addig, amíg ezek a szándékok megvalósulhatnak. Nem lehet vitatni ennek a tervnek a nagyszerű-

ségét, sem pedig jelentőségét az emberi kultúra jövője szempontjából. Azon a lélektani belátáson, alapul, hogy az ember igen sokrétű, ösztönökkel rendelkezik, amelyeknek végleges irányát a korai .gyermekkori élmények jelölik ki. Az ember nevelhetőségének korlátai szabják meg tehát *egy* ilyen kulturális átalakulás hatékonyságának mértékét is. Kétkelkedhetünk abban, hogy egy más kultúrmillió egyáltalán képes-e megszüntetni és ha igen, milyen mértékben az emberi tömegeknek ezt a két tulajdonságát, amelyek az emberiség irányítását ilyen nagyon megnehezítik. A kísérletet még nem hajtották végre. Valószínűleg az emberek bizonyos százaléka — betegségekre való hajlam, vagy túlságosan nagy ösztönérő következtében — mindig aszociális marad, de ha csak annyit érünk el, hogy a ma kultúreltlen többséget kisebbséggé csökkentjük, akkor igen sokat értünk el, talán mindent, ami egyáltalán elérhető. Nem akarom azt a benyomást kelteni, mintha nagyon messze kalandoztam volna el vizsgálódásom előre kitűzött irányától. Ezért kifejezetten hangsúlyozni szeretném, hogy távol áll tőlem az a szándék, hogy azt a nagy kultúrkísérletet, amely jelenleg az Európa és Ázsia között elterülő óriási országban folyik, megítéljem.¹ Sem szaktudásom, sem képességem nincs ahhoz, hogy véleményt alkossak ezen kísérlet keresztülvihetőségéről, hogy megvizsgáljam az alkalmazott módszerek helyességét, vagy felmérjem a távolságot, amely a szándék és megvalósítása között elkerülhetetlenül fennáll. Minden, ami ott készülöben van, befejezetlensége következtében nem vonható vizsgálódásaim körébe, amely utóbbiakhoz viszont a mi régen megállapodott kultúránk szolgáltat anyagot.

¹ Freud ezt a munkáját 1927-ben írta, az első öt éves terv előtt, tehát arról a fejlődésről, amely a Szovjetunióban azóta történt, ez a könyv nem vehetett tudomást. (*A fordító.*)

II.

Észrevétlenül átsiklottunk a gazdasági kérdésekről a lélektaniakra. Eredetileg kísértésben voltunk, hogy a kultúra lényegét a rendelkezésre álló javakban és azok elosztásának rendszerében keressük. De miután felismertük, hogy minden kultúra munkakényszeren és ösztönökről való lemondáson, alapul és ezáltal elkerülhetetlenül ellenkezést idéz elő azoknál, akiket érint, nyilvánvalóvá vált, hogy maguk a javak, a termelésükre szolgáló eszközök, vagy az elosztásukat szabályozó intézkedések nem alkothatják a kultúra lényegét, illetőleg nem egyedül alkotják azt! A kultúrában résztvevők pusztítási vágya és lázadása ugyanis ezeket is fenyegeti. Így tehát a javak mellett szerepet kapnak azok az eszközök is, amelyek a kultúrát védik, a kényszereszközök és a többi módszerek, amelyeknek lehetővé kell tenniük, hogy az emberek a kultúrával kibéküljenek és hogy a kultúráért hozott áldozatokért kárpótlást találjanak. Ez utóbbiakat viszont a kultúra lelki alkatrészeinek tekinthetjük.

Az egységes elnevezés kedvéért nevezzük azt a jelenséget, amely abban áll, hogy egy ösztön nem elégíthető ki, lemondásnak, a berendezést, amely a lemondást rögzíti, tilalomnak és azt az állapotot, amelyet a tilalom előidéz, nélkülözésnek. Következő lépésünk az lesz, hogy megkülönböztetünk nélkülözéseket, amelyek egyaránt érintenek mindenkit, és olyanokat, amelyek nem mindenkire, hanem csoportokra, osztályokra, vagy esetleg csak egyesekre vonatkoznak. Az első csoportba tartozók az ősiek: ezekkel a tilalmakkal indult meg kultúránk elválása az állati őállapottól, nem tudni, hány ezer évvel ezelőtt. Legnagyobb meglepetésünkre azt találtuk, hogy ezek a tilalmak még ma is, hatóképesek, még ma is a kultúraellenesség magvát képezik. Az ösztönös vágyak, melyek ezen tilalmak uralma következtében szenvednek, minden egyes gyer-

mezben újrászületnek; van az embereknek egy csoportja, a neurotikusok, akik már ezekről az ösztönökről való lemondások következtében is aszociálisakká válnak. Ilyen ösztönös vágyak a vérfertőzés, az emberevés és a gyilkolás vágya. Különösnek tűnik, ha ezeket a vágyakat, amelyeket minden ember egyaránt elhárít magától, egy sorba állítjuk azokkal, amelyeknek az engedélyezéséért, vagy eltiltásáért kultúránk érdekében olyan hevesen harcolunk, lélektani szempontból azonban jogunk van ehhez. A kulturális magatartás egyébként ezekkel az ősi vágyakkal szemben semmiképpen sem egyforma. Egyedül az emberevést ítéli el mindenki és csak az emberevés tűnik a nem analytikus kutatás számára teljesen leküzdöttnek. A vérfertőzés tilalma mögött érezzük még a vágyak erejét, a gyilkosságot pedig kultúránk bizonyos körülmények között még gyakorolja, sőt parancsolja is. Valószínű, hogy a kultúra olyan fejlődési fokot is el fog érni, amelyben más, ma még természetes vágykielégülések ugyanolyan elfogadhatatlanok lesznek, mint mostan az emberevés.

Már ezeknél a legrégebbi ösztönökről való lemondásoknál is szerepel egy lélektani tényező, amely a továbbiakra nézve nagy jelentőségű. Nem helytálló az a felfogás, amely szerint az emberi lélek ősidők óta nem fejlődött semmit és a tudomány és technika fejlődésével ellentétben, ma is az, ami volt a történelem kezdetén. Egy ilyen lelki haladásra itt rámutathatunk^ Fejlődésünk abban az irányban halad; hogy a külső kényszer fokozatosan belsővé válik, miközben egy bizonyos lelki instancia, a felettes-én alkatrésze lesz. Minden gyermeknél megfigyelhető ez az átalakulási folyamat, a gyermek csak ezáltal válik morálissá és szociálissá. A felettes-énnek ez a megerősödése rendkívül becses lélektani kultúrérték. Azok a személyek, akiknél ez a folyamat végbement, a kultúra ellenségeiből a kultúra hordozóivá válnak. Mennél nagyobb az ilyen személyek száma valamely kultúrkörben, annál biztosítottabb ez

a kultúra, annál inkább lemondhat a külső kényszerítő eszközök alkalmazásáról. Ennek a belsővéválásnak a mértéke igen különböző az egyes ösztöntilalmaknál. Az említett legrégebb kultúrkövetelmények esetében a belsővéválás messzemenően sikerültnek mondható, ha a neurotikusok nem kívánatos kivételétől eltekintünk. Ez a kép megváltozik, ha a többi ösztönkíváságok felé fordítjuk figyelmünket. Meglepetéssel és aggodalommal figyelhetjük meg, hogy az emberek túlnyomó többsége az ezekre vonatkozó kultúrtilalmakat csak külső kényszer nyomása alatt tartja be, tehát csak ott, ahol ez a kényszer érvényesülni tud és csak addig, ameddig a kényszerszertől félnie kell. Ez a helyzet azoknál az erkölcsi kultúrkövetelményeknél is, amelyek egyformán vonatkoznak mindenkire. A legnagyobb része annak, amit az emberek erkölcsi megbízhatatlanságáról hallunk, ide tartozik. Végtelen nagy azoknak a kultúrembereknek a száma, akik a gyilkosságtól, vagy vérfertőzéstől visszariadnának, de nem mondanak le kapzsiságuk, erőszakosságuk, féktelen szexuális vágyaik kielégítéséről, nem mondanak le arról, hogy másokat hazugság, csalás, rágalmozás útján megkárosítsanak, ha közben büntetlenek maradhatnak és ez valószínűleg sok kultúrkorszakokon keresztül mindig így volt.

Azoknál a korlátozásoknál, amelyek csak bizonyos társadalmi osztályokra vonatkoznak, durva és soha félre nem ismert viszonyokat találunk. Várható, hogy ezek a háttérbeszorított osztályok az előnyöket élvezők előjogait irigyelni fogják és mindent meg fognak tenni, hogy nélkülözésbeli többleteiktől megszabadulhassanak. Ahol ez nem lehetséges, ott a kultúrán belül állandó elégedetlenség érvényesül, amely veszélyes lázadásokhoz vezethet. Ha azonban valamely kultúra nem jutott messzebb annál, mint hogy egy bizonyos számú résztvevőjének kielégítése a többieknek, esetleg talán a többségnek elnyomatását idézi elő, — és ez az eset áll fenn minden jelenlegi kultúránál — úgy érthető, hogy

ezekben az elnyomottakban heves ellenséges érzületek keletkeznek azzal a kultúrával, szemben, amely az ő munkájukon épül fel, amelynek, javaiban azonban nagyon is kevésbé részesülnek. Ezek után nem lehet elvárni az elnyomottaktól, hogy a kultúra tilalmait bensőjükbe átvegyék, sokkal inkább azt, hogy ne ismerjék el ezeket a tilalmakat és igyekezzenek a kultúrát magát elpusztítani, esetleg előfeltételeit is megszüntetni. Ezeknek az osztályoknak kultúraellenessége annyira szembe-tűnő, hogy az uralkodó osztályok inkább lappangó kultúraellenességét nem vesszük észre.² Főlöszleges mondanunk, hogy egy kultúrának, amely résztvevőinek oly nagy számát nem elégíti ki, sőt lázadásra készíti, nincs arra kilátása, hogy tartósan fennmaradjon, de, azt meg sem érdemli.

A kultúrkövetelmények belsővé válásának mértéke — népszerűen és lélektani szempontból kevésbé szabatosan kifejezve: a résztvevők erkölcsi nívója — nem az egyetlen lelki érték, amelyet egy kultúra méltatásánál figyelembe kell venni. Az ideálok és a műalkotások, illetőleg a belőlük nyert kielégülések ugyanolyan nagy jelentőségűek.

Igen könnyen hajlunk arra, hogy egy kultúra ideáljait, vagyis azokat az értékítéleteket, amelyek a legmagasabbrendű és leginkább elérendőnek vélt teljesítményekre vonatkoznak, az illető kultúra lelki birtokállományába felvegyük. Első pillantásra úgy tűnik, mintha ezek az ideálok határoznák meg valamely kultúrkör teljesítményeit; a valóságban az a helyzet, hogy az ideálok azok után az első teljesítmények után alakulnak ki, amelyek valamely kultúrában a belső képes-

² Freudnak ezt az odavetett megjegyzését az azóta tett tapasztalatok példásan igazolták. A fasiszta pártok egyik fő támaszát képező polgári rétegek nyíltan és vehemensen kultúraellenesek voltak; emlékezzünk csak Johstnak, a reprezentáns nemzetiszocialista írónak arra a kijelentésére, hogy elsül a zsebélben a revolver, ha a kultúra szót hallja. (*A fordító.*)

ségek és a külső körülmények együttműködése révén jönnek létre és az ideálok éppen ezen első teljesítmények megismétlődését hivatottak biztosítani. Ezek szerint tehát a kielégülés, amelyet valamely kultúra résztvevőinek nyújt, nárcisztikus természetű,³ s a sikeres teljesítmény felett érzett büszkeségből fakad. Fokozódását szolgálja a más kultúrákkal való összehasonlítás, amelyek más teljesítményeket hoztak létre és más ideálokat fejlesztettek ki. Ezen különbségek következtében minden kultúra úgy érzi, joga van ahhoz, hogy a másikat kevésre értékelje. így tehát a kultúrideálok alkalmasak arra, hogy különböző kultúrkörök között meg hasonlást és ellenségeskedést váltsanak ki, amint azt különböző nemzeteknél jól meg is figyelhetjük.

A kultúra ideáljai által nyújtott nárcisztikus kielé-

³ Freud és a lélekelemzés kétféle ösztönt különböztet meg: az önfentartási, valamint a legtágabb értelemben vett szekszuális ösztönt. Ez utóbbi alatt minden örömet okozó ösztönt értünk. Az ebbe a csoportba tartozó ösztönök energiáját Freud „libidónak” nevezi. Ez a latin szó kedvet, gerjedelmet, vágyat jelent. „Libidinózus tevékenység”, tehát ösztönös alapokon álló örömet, kielégülést hozó tevékenységet jelent. Valamely objektum „libidinózus megszállottsága” alatt azt kell értenünk, hogy az objektumot — élőt vagy élettelen — ösztöneink kielégítésére szándékozunk felhasználni. — A libidónak azt a fajtáját, amely a külvilág objektumaira irányul, „tárgy-libidó”-nak nevezzük. Van azonban a libidónak egy forrása, amely tárgyaül az ént, a saját személyiséget választja: ezt „én-libidó”-nak, vagy „nárcisztikus libido”-nak nevezzük. Az elnevezés eredete a mondabeli Narcissus-hoz fűződik, aki nem viszonzta egy nymphea szerelmét és ezért azzal bűnhődött, hogy a saját tükörképébe szeretett bele. — „Nárcisztikus tárgyválasztás” tehát olyan objektum választása, mely a saját énnel azonos, illetve arra hasonlít. „Nárcisztikus kielégülés” olyan kielégülés, melynek forrása a saját én, vagy nárcisztikus tárgy választás alapján választott objektum. Az ilyen kielégülések révén az, egyén önmagát okkal vagy ok nélkül értékesebbnek tarthatja. Minden behatás viszont, amely az egyént arra kényszeríti, hogy önmagáról alkotott kedvező véleményét csökkentse, önmaga esendőségét belássa, sérti narcizmusát, melynek bizonyos mennyisége az ép lelki élet feltétele. „Nárcisztikus magatartás” a hétköznapi használatban: másra tekintettel nem lévő, aszociális, önhitt magatartás. (*A fordító.*)

gülés emellett azok közé az erők közé tartozik; amelyek sikeresen veszik fel a harcot valamely kultúrkörön belül mutatkozó kultúrellelenséggel szemben. Nemcsak az uralkodó osztályok részesülhetnek benne, amelyek a kultúra áldásait élvezik, hanem az elnyomottak is, amennyiben joguk van a kívülállókat megvetni, ami viszont a saját körükben való elnyomásért kárpótolja őket. Bár az ember nyomorult, adósságoktól és katonaszkodás által megkínzott plebejus, viszont azért római, aki részese a nagy feladatnak, hogy más népeken uralkodjék és nekik törvényeket írjon elő. Az elnyomottaknak ez az azonosítása az őket elnyomó és kizsákmányoló osztályokkal csak egy része egy nagyobb összefüggésnek. „Az elnyomottak ugyanis érzelmileg is kötve lehetnek az elnyomóikhoz és az ellenségeskedések ellenére uraikban ideáljaikat pillanthatják meg. Ha nem állának fenn ilyen alapjában véve kielégülést nyújtó kapcsolatok, érthetetlen volna, hogy miért tudott jónéhány kultúra széles tömegek indokolt ellenséges magatartása ellenére, annyi ideig fennmaradni?”⁴

Más természetű az a kielégülés, amelyet a művészet nyújt valamely kultúrkör részeseinek, jöllehet ez a kielégülés többnyire hozzáférhetetlen marad a tömegek számára, amelyeket túlságosan igénybe vesz a kimerítő munka és amelyek nem is részesülhettek egyéni nevelésben. A művészet, mint azt már régen tudjuk, a legősibb és még mindig a legnehezebben elviselhető lemondásokért nyújt kárpótlást és ezáltal oly nagy mértékben békít ki az érte hozott áldozatokkal, mint semmi más ezen a világon. Emellett alkotásai fokozzák az azonosítás ér-

⁴ Ez a bekezdés hivatott arra, hogy a közelmúlt némely jelenségére felvilágosítást adjon és az erre vonatkozó társadalomlélektani kutatásoknak irányt mutasson. Feleletet ad arra, hogy milyen lélektani törvényszerűségekre épített a fasiszmus Németországban, Olaszországban, Magyarországon és másutt, ami által sikerült elérnie, hogy a német, olasz és magyar dolgozók tömegei saját érdekeik ellenére, aktíve vagy passzíve támogatták a fasiszmust. (*A fordító.*)

zését, amelyre minden kultúrkörnek oly nagy szüksége van, azáltal, hogy alkalmat adnak közösen átélt, magasra értékelt érzelmekre; de szolgálják a műalkotások a nárcisztikus kielégülést is, amikor sajátos kultúrájuk teljesítményeit ábrázolják és így hatásos módon idézik az ideálokat.

Nem említettük még a kultúra lelki állományának talán legfontosabb részét, a legtágabb értelemben vett vallásos elképzeléseket, más szóval — amely szó használatát később fogjuk indokolni — az illúzióit.

III.

Miben áll a vallásos elképzelések különleges jelentősége?

Szólunk már a kultúrával szemben tanúsított ellenséges magatartásról, amelynek eredete a kultúra által kifejtett nyomás, az ösztönökről való lemondás, amelyet a kultúra követel. Képzeljük el, hogy a kultúrtilalmak megszűnnének, tehát minden nőt, aki megtetszik, szabad szekszuális objektumnak választani, szabad a versenytársat, aki a nőnél, vagy másutt útban áll, minden meggondolás nélkül agyonverni, szabad elvenni embertársainktól a tulajdonukat képező tárgyakat, anélkül, hogy tőlük erre engedélyt kérnénk, milyen szép lenne így az élet: kielégülések örökös láncolata! Hamarosan felbukkanna azonban az első nehézség. Mindeniben ugyanazok a vágyak élnek, mint bennem, embertársaim nem kímélnék engem jobban, mint én őket. A kultúrtilalmak megszüntetése következtében tehát csak egy ember lenne korlátlanul boldog, valamely zsarnok vagy diktátor, aki minden hatalmi eszközt magához ragadott és ez utóbbi is joggal kívánhatná, hogy a, többiek legalább egy kultúrtilalmat tartsanak meg, azt t. i., amely így szól: ne ölj.

De milyen hálátlanság, milyen rövidlátás kell ahhoz, hogy a kultúra megszüntetésére törekedjünk! Ennek eredménye nyilván az ősi természetes állapot lenne és ezt nagyon nehéz elviselni. Igaz, a természet nem kívánja tőlünk ösztöneink korlátozását, engedi azok kielégítését, de más módon korlátoz bennünket, éspedig igen hatékonyan: megöl minket, hidegen, kegyetlenül, részvét nélkül, lehetőleg éppen akkor, amikor boldogok vagyunk. Hiszen a kultúrát ép azért teremttette az ember, hogy azokat a veszélyeket, amelyekkel a természet fenyegeti, elhárítsa és többek között az emberek együttélését lehetővé tegye. A kultúra főfeladata, létezésének legfőbb indoka éppen az, hogy az embert a természet ellen védelmezze.

Tudjuk, hogy ez a törekvés sok tekintetben elég jól sikerült és bizonyos, hogy idővel még nagyobb eredmények lesznek elkönnyvelhetők e téren. De senki sem árnítja magát azzal, hogy a természetet már legyőztük, és csak kevesen remélik, hogy egyszer majd valóban le is fogjuk győzni. Itt vannak az elemek, melyek minden emberi kényszerítő szándékkal dacolnak, itt van a föld, amely megrendül, meghasad és mindent, ami emberi és embertől származó alkotás, maga alá temet, az árvíz, amely mindent elönt és amelyben minden élőlény elpusztul, itt van a mindent elsöprő vihar, a betegségek, amelyekben csak nem régen ismertük fel más élőlények alattomos támadását és végül itt van a halál, ez a fájdalmas rejtély, ami ellen mindezideig nem találtunk orvosságot és valószínűleg sohasem találunk. Ezeknek a hatalmaknak a segítségével támad ellenünk a természet, nagyszerűen, kegyetlenül, könyörtelenül, újra meg újra szemünk elé tárva gyengeségünket és gyámoltalanságunkat; az a természet, amely ellen éppen kultúrunkkal akarunk védekezni. Az ember ritkán kelt olyan örömteljes és fenséges benyomást, mint amikor elemi csapások alkalmával megfeledkezik a kultúra okozta kapkodásról, benső nehézségekről és ellenséges

indulatokról és eszébe jut nagy feladata, önmaga fenn-tartása a természeti erők túlerejével szemben.

Miként az emberiség egészének, úgy az egyének is nehéz az életet elviselni. A kultúra, amelynek részese, bizonyos lemondásokat kíván tőle, embertársai pedig tekintélyes mennyiségű szenvedést okoznak neki a kultúra előírásai ellenére, vagy a kultúra tökéletlensége következtében. Mindehhez járul még a sok baj, amit a féktelen természet — sorsnak is nevezhetjük — még hozzátesz. Ennek a helyzetnek a következménye egy állandó szorongásokkal teli várakozási állapot és a természetes nárcizmus súlyos sérülése lenne. Azt tudjuk már, hogy az egyén hogyan reagál a kultúra és embertársai által okozott sérelmekre, a kultúra intézményei ellen megfelelő mérvű ellenállást fejt ki, kultúraellenessé válik. De hogyan védekezik a természet túlereje, a sors ellen, amely őt ugyanúgy fenyegeti?

A kultúra leveszi vállairól ezt a terhet, mindenkiről egyformán gondoskodik és figyelemreméltó, hogy ezen a téren minden kultúra körülbelül ugyanazt teszi. Emellett nem áll meg annál, hogy az embert a természet erői ellen megvédje, hanem ezt a működését folytatja is, csak más eszközökkel. Feladata sokrétű, az ember súlyosan fenyegetett önérzete vigaszra vár, a világnak és az életnek rémségeit meg kell szüntetni és ezenfelül még az ember tudásvágya is, amelyet természetesen erősen gyakorlati érdekek irányítanak, válaszra vár.

Az első idevágó lépéssel már sokat értünk el. Ez a lépés: a természet megszemélyesítése. A személytelen erőkkkel és a sorssal nem tud mit kezdeni az ember; örökké idegenek maradnak számára. Ha azonban az elemekben is szenvedélyek viharzanak, mint a saját lel-künkben, ha maga a halál nem valami spontán folya-mat eredménye, hanem egy rossz szellem erőszakos cse-lekedete, ha a természetben mindenütt olyan lények vesznek bennünket körül, melyekhez hasonlókat saját környezetünk-ből ismerünk, akkor fellélegezhetünk,

mert immár biztonságban érezhetjük magunkat a bizonytalanságban is és értelmetlen szorongásainkat lelkiileg feldolgozhatjuk. Talán még védtelen az ember, de nem gyámoltalanul béna, már legalább reagálhat és így talán nem is egészen védtelen, esetleg ezekre az erőszakos természetfeletti emberekre ugyanazokkal az eszközökkel lehet hatni, mint amilyenekkel a környezetünkben lévőket befolyásoljuk, talán varázslattal lecsendesíthetjük őket és ezzel a befolyásolással elvehetjük hatalmuknak egy részét. A természettudománynak a lélektannal való ezen helyettesítése nemcsak azonnali megkönnyebbülést eredményez, hanem utat mutat arra is, hogy a helyzeten mi módon lehetne úrrá lenni.

Mert ez a helyzet nem valami új, hanem egy gyermekkori helyzetnek az ismétlődése, tulajdonképpen csak ennek az előbbinek a folytatása, hiszen egyszer életében már tapasztalta az ember ezt a gyámoltalanságot, akkor, amikor mint kis gyermek a szüleivel állott szemben, akiktől, különösen az apától, oka volt félni, akiknek védelme alatt azonban biztonságban érezte magát azokkal a veszélyekkel szemben, amelyek akkor voltak időszerűek. Kézenfekvő volt tehát ezt a két helyzetet egybevetni, amikor is a vágy, miként az álomban, szintén megtalálja a maga számítását. Az alvót halálsejtelmek lepik meg, amelyeknek következtében sírban álmodja magát; az álommunka⁵ azonban érti a módját annak, hogy hogyan változtathatja ezt a félelmetes eseményt vágyteljesüléssé: az álmodó etruszk sírban képzeletben magát, amelybe boldogan szállott alá, hogy régészeti érdeklődését kielégíthesse. Ehhez a folyamathoz hasonlóan az ember a természeti erőket nemcsak egyszerűen em-

⁵ Az álom tartalmát, ahogyan az megmutatkozik, manifeszt álomtartalomnak nevezzük. Kimutatható, hogy e mögött egy ú. n. latens álomtartalom rejtőzik, mely mindig egy elfojtott infantilis gyökerekből táplálkozó vágy. A lelki munkát, amely szükséges ahhoz, hogy a latens álomtartalom manifeszt álomtartalommá változzék, álommunkának nevezzük. (*A fordító.*)

berekké változtatja, akikkel mint önmagához hasonlókkal érintkezhetik; ez nem is felelne meg természetfeletti jellegüknek, hanem atyai tulajdonságokkal ruházza fel és istenekké változtatja őket, miközben nemcsak gyermeki, hanem, mint kimutatni igyekeztem, phylogenetikus példát is követ.⁶

Idővel azután kezdik megfigyelni a természeti jelenségek szabályszerűségét és törvényszerűségeit, amiáltal a természeti erők elveszítik emberi vonásaikat. Az emberi gyámoltalanság azért megmarad és vele együtt az apa utáni vágy és az istenek is. Az istenek megtartják hármass feladatukat, a természet rémségeit távol tartják, a sors szörnyűségeivel, különösen a halállal kibékítenek és a szenvedésekért és lemondásokért, melyeket az embereknek a kulturális együttélés kedvéért vállalniuk kellett, kárpótolnak.

Feladatuk teljesítése folyamán azonban a hangsúly lassanként eltolódik. Az emberek észreveszik, hogy a természeti jelenségek belső szükségszerűségük szerint önmaguktól folynak, le; bizonyos, hogy az istenek a természet urai; ők rendezték ezt így, most már magukra hagyhatják a folyamatot. Csak időnként avatkoznak be az istenek az események menetébe csodák által, hogy mintegy megmutassák, hogy eredeti hatalmukból semmit sem adtak fel. Ami a sorsok beteljesülését illeti, itt megmarad az a kínos sejtelem, hogy az emberi nem védtelenségén és gyámoltalanságán nem lehet segíteni. Az istenek itt mondják fel leginkább a szolgálatot: ha igaz, hogy ők alakítják a sorsot, akaratukat kifürkész-

⁶ Phylogenezis-törzsfejlődés. Hogy a szó itteni alkalmazását megértsük, a következőket kell tudnunk. E. Haeckel, Darwin egyik legkitűnőbb követője, leírta az ú. n. biogenetikai alaptörvényt, amely szerint minden élő individuum fejlődése — ontogenezise — párhuzamos a faj fejlődésével — a phylogenezissel, annak rövidített másolata. Ezt a törvényt Freud a lelki fejlődésre is iparkodik alkalmazni. (*A fordító.*)

hetetlennek kell tekintenünk. Az ókor legtehetségesebb népében felderengett a gondolat: talán a *Μοιρα*⁷ az istenek felett áll, az isteneknek is megvan a maguk sorsa. És mennél függetlenebbé válik a természet, mennél inkább visszavonulnak az istenek, annál jobban nyomulnak előtérbe a várakozások, amelyek az istenek harmadik feladata teljesítésére vonatkoznak, annál inkább válik legfontosabb területükké a morál. Az istenek feladata tehát az lesz, hogy a kultúra hiányait és kártevéseit kiegyenlítsék és csillapítsák azokat a szenvedéseket, amelyeket együttélésük folyamán az emberek egymásnak okoznak, ügyeljenek a kultúrelőírások betartására, amelyeknek az emberek oly kevéssé engedelmesskednek. A kultúra előírásainak eközben az emberek isteni eredetet tulajdonítanak, az emberi társadalom fölé emelik őket és a természeti, valamint világtörténésekre is kiterjesztik.

Így értékes élképzeléssorozat keletkezik: létrehozója az emberi szükséglet, hogy gyámoltalanságunkat elviselhetővé tegyük, anyaga pedig a saját és az emberfaj gyermekkorának emlékei. Könnyen felismerhető, hogy ez a rendszer az embert két oldalról is védi: egyrészt a természet és a sors csapásai, másrészt pedig az emberi társadalomból eredő sérelmek ellen, összefüggően így foghatjuk össze: az élet a földön magasabb cél szolgálatában áll, melyet ugyan nehéz megfejteni, de mindenesetre az emberi nem tökéletesbbedését eredményezi. Valószínűleg az ember szellemi része, a lélek, amely az idők folyamán olyan nehezen tudott csak a testtől elválni, az, ami e felemelkedés tárgya. Minden, ami ezen a világon történik, egy felettünk álló értelem szándékainak megvalósulása, amely nehezen követhető utakon és kerülőkön keresztül végül is mindent jóra fordít, vagyis számunkra kedvezően intéz-

⁷ A Moirák a görög mythológiában a végzet, a sors megszemélyesítői. (*A fordító.*)

el, Mindnyájunk felett egy jóságos, csak látszólag szigorú előrelátás őrködik, amely nem engedi, hogy túl-erős és kíméletlen természeti erők játékszerévé váljunk; a halál maga nem megsemmisülés, nem is visszatérés a szervesetlen élettelenhez, hanem a lét egy új formájának kezdete, amely a továbbfejlődés útja mentén fekszik. Másrészt pedig ugyanazok az erkölcsi törvények, amelyeket kultúránk állított fel, uralkodnak a világ minden eseménye felett, csak éppen egy legmagasabb bírói fórum őrködik felettük, összehasonlíthatatlanul több hatalommal és állhatatossággal, mint az emberek. Minden jó *végül* is elnyeri jutalmát, minden rossz megtalálja büntetését, ha nem is ebben az életben, hanem a létnek a halál után kezdődő formájában. Ezzel az élet minden szörnyüése és keménysége megszűnik; a halál utáni élet, amely a földi élethez csatlakozik, miként a színpék látható részéhez a láthatatlan, meghozza mind-annak a beteljesülését, ami esetleg e földön elmaradt. És az a fölényes bölcseség, amely ezeket a folyamatokat irányítja, a jóságosság, amely bennük megnyilvánul, az igazságosság, amely áthatja ezeket, mindezek azok-nak az isteni lényeknek a tulajdonságai, akik ben-nünket és az egész világot teremtették. Vagy inkább az egyetlen isteni lény tulajdonságai, akiben kultúránk az ősidők minden istenét összesűritette. Az a nép, amely-nek az isteni tulajdonságok e koncentrációja először si-került, nem kevésbé volt büszke e teljesítményére. Lát-hatóvá tette az apa alakját, amely ősidők óta minden, istenalak mögött rejtőzött; lényegében tehát ez vissza-térést jelentett az istengondolat történeti eredetéhez. Nos, ha viszont isten egyetlenegy, a hozzá való kapcsola-tok újra viszanyerték a gyermek apjához való viszonyának bensőséges voltát és erejét. De ha már *ez* a nép ennyit tett az apáért, akkor jutalmat is akart, legalább is azt, hogy egyetlen gyermeke legyen — kiválasztott népe. Csak később igényli a vallásos Amerika, hogy ő *God' s own country*, isten országa és egy bizonyos for-

mát tekintetbe Téve a sok közül, amelyek között az emberek istent tisztelik, ez igaz is.

A vallásos elképzelések, amelyeket az imént összefoglaltunk, természetesen hosszú fejlődés eredményei és különböző kultúrák ennek a fejlődésnek különböző fázisait rögzítik meg. Én itt az egyik fejlődési fázist ragadtam ki, amely körülbelül megfelel a mi fehér, keresztény kultúránknak. Könnyen észrevehető, hogy a rendszer egyes részei nem mindenütt illenek jól össze, hogy nem minden fontos kérdés nyer kielégítő választ, hogy a mindennapi tapasztalás és a rendszer között felmerülő ellentmondások csak nehezen hidalhatók át. Ezeket a legtágabb értelemben vett vallásos elképzeléseket a kultúra legbecsesebb értékeiként becsüljük, amit az utóbbi embernek csak nyújthat; értékesebbnek tartjuk, mint minden műfogást, amelynek segítségével a föld kincseit rejtekükből előcsaljuk, az emberiséget élelemmel ellátjuk, vagy amelyekkel a betegségeket megelőzzük. Az emberek úgy vélik, hogy nem képesek elviselni az életet, ha nem értékelik ezeket az elképzeléseket olyan magasra, mint amire ezeknek véleményük szerint igényük van. És ezért felmerül a kérdés: mik ezek az elképzelések a lélektan tükrében, miért értékelik őket olyan magasra, és tegyük fel félve azt a kérdést is: mi a valóságos értékük?

IV.

Egy zavartalan monológként tovahaladó vizsgálat nem teljesen veszélytelen. Könnyen enged ilyenkor az ember a kísértésnek, hogy bizonyos gondolatokai, amelyek a zavartalan menetet félbeszakítanak, elhárítson magától, aminek következtében bizonytalanság érzése támad benne, s végülis megkísérli, hogy ezt az érzést túl nagy határozottsággal harsogja túl. Elképzelek tehát magamban egy ellenfelet, aki fejtegetéseimet bizalmat-

lansággal követi és időnként megengedem, hogy szóhoz jusson. Hallom, amint a következőket mondja:

„Ön ismételten hangoztatta: a kultúra teremti a vallásos elképzeléseket, a kultúra bocsátja azokat részeseinek rendelkezésére; ez kissé különösen hangzik; magam sem tudnám megmondani miért, de például olyan kijelentések, hogy a kultúra szabályozza a jövedelmek elosztásának módját, vagy hogy a kultúra határozza meg a nőre és gyermekre való jogainkat, nagyon kevésbé hangzanak maguktól értődőnek.“

Én azonban mégis azt hiszem, hogy teljes joggal fejeztem ki magamat ily módon. Megkísérlettem kimutatni, hogy a vallásos elképzelések, csakúgy, mint a kultúra bármely más eredménye, ugj^anazon szükségletből fakadnak, nevezetesen abból, hogy az embernek a külvilág nyomasztó fölénye ellen védekeznie kell. Ehhez járul még egy másik tényező is, éspedig az igyekezet, hogy a kultúra kínzóan kényelmetlen tökéletlenségeit kiküszöböljük. Találón jellemezhetjük a helyzetet, ha azt mondjuk, hogy a kultúra ezeket az elképzeléseket mintegy ajándékba adja az egyénnek, aki készen kapja őket, hiszen egymaga nem is volna képes kialakítani azokat. Sok nemzedék által reá hagyott örökséghez jut ily módon az ember, úgy kapja ezt az örökséget, mint az egyszerűt, a mértant stb. Valami különbség természetesen van, de annak más az eredete s ezt a kérdést most még nem tisztázhatjuk. Az idegenkedés érzését, melyet ön említett, részben az okozza, hogy ezeket a vallásos elképzeléseket isteni kinyilatkoztatásként szokták feltüntetni. Csakhogy ez már maga egy része a vallásos rendszernek, amely nem veszi tekintetbe a kérdéses gondolatoknak általunk jólismert történeti fejlődését és változásait, amelyen azok keresztülmentek különböző korokban és kultúrákban.

„Egy másik lényeges pont. Ön a természeti erőknél emberi tulajdonságokkal való felruházá-

sát abból a szükségletből vezeti le, hogy az ember igyekszik a természet félelmetes erőivel szemben mutatkozó tanácstalanságának és gyámoltalanságának végetvetni, igyekszik velük kapcsolatba kerülni és végül őket befolyásolni. Véleményem szerint ez a motívum fölösleges. Végülis a primitív embernek nincs választása: a gondolkodás más módja nem áll rendelkezésére. Számára természetes, szinte veleszületett tulajdonság, hogy lényét a külvilágba kivetíti, hogy minden természeti jelenséget, amelyet megfigyel, magához hasonló lények megnyilvánulásának fogja fel. Ez a megértés egyetlen módja számára. Tehát semmiképpen sem természetes, talán inkább különös összhangja a tényeknek, ha sikerül az embernek, hogy természete ilyen szabad kiélésével nagy lelki szükségletei közül egyet kielégítsen.“

Én ezt nem tartom olyan különösnek. Talán úgy gondolja ön, hogy az emberi gondolkodásnak nincsenek gyakorlati motívumai, hanem az kizárólag érdektelen tudásvágy megnyilvánulása? Ez nem valószínű. Sokkal inkább azt hiszem, hogy az ember, ha természeti erőket személyesít meg, gyermekkori elképzeléseinek megfelelően jár el. Legközelebbi környezetének személyein megtanulta, hogy ezeket úgy lehet befolyásolni, ha kapcsolatba lép velük, s ezért később minden esetben, ha valamit el akar érni, úgy kezel mindent, mintha azok személyek lennének. Tehát a leírásnak nem mondok ellent, az ember természete valóban az, hogy mindent megszemélyesít, amit meg akar érteni, hogy így azután uralma alá hajtja — lelki birtokbavétel a fizikai birtokbavétel előkészítője — csakhogy én az emberi gondolkodás e sajátosságának az eredetét és indítóokát is hozzátettem.

„S most még egy harmadik ellenvetés, ön már egyszer régebben foglalkozott a vallás eredetének kérdésével a „Totem és tabu“ c. könyvében. De abban másként írta le a dolgokat. Ott

mindent az apa-fiú viszonyra vezet vissza, isten a felnagyított apa, az apa utáni vágy a vallásos szükséglet gyökere. Azóta ön nyilván felfedezte az emberi tehetetlenség és gyámoltalanság motívumait, amelyeknek általában nagy jelentőséget tulajdonítanak a vallás keletkezésénél és most egyszerre minden, ami eddig apa-komplexum volt, gyámoltalansággá lett. Szabad kérdezni, mi ennek a változásnak az oka?”

Kérem, csak erre a felszólításra vártam. Kérdés, hogy egyáltalán történt-e változás. A „Totem és tabu”-ban nem a vallás eredetét vizsgáltam, hanem a totemizmusét. Ismer ön egyetlen olyan álláspontot, amelynek alapján meg lehet magyarázni azt a tényt, hogy a védelmező isten első formája állat képében jelent meg az emberek előtt, hogy tilos volt ezt az állatot megölni és megenni, de ennek ellenére, ünnepélyes alkalmakkor egyszer mégis közösen megölték és megették? Ez a totemizmus lényege. Egyáltalában nem célszerű azon vitatkozni, vajjon a totemizmust vallásnak nevezhetjük-e vagy sem. Szoros kapcsolatai vannak a totemizmusnak a későbbi istenvallásokkal, a totemállatokból lesznek később az istenek szent állatai. És a legelső, de legmélyebb-erkölcsi tilalmak — a gyilkosság és a vérfertőzés tilalma — a totemizmus talajából nőttek ki. Akár elfogadja a „Totem és tabu” következtetéseit, akár nem, remélem azt elismeri, hogy ebben a könyvben számos figyelemreméltó, fontos, elszórt adatot összefüggő egészsé foglaltam össze.

Hogy miért nem bizonyult idővel az állatisten eleendőnek és miért váltotta fel az emberformájú isten, azt a „Totem és tabu”-ban alig érintettem, a vallásképződés sok más problémáját pedig egyáltalán nem tárgyaltam. Hasonló korlátozást ön a tagadással tart azonosnak? Munkám jó példa arra, hogy milyen szigorúan elhatárolom azt, amit a lélekelemzés szemlélete a vallásos probléma megoldásához szolgáltathat. Ha

most megkísérlem az eddigieket a másik, kevésbé elrejtett résszel kiegészíteni, akkor ne vádoljon engem ellentmondással, miként az előbb egyoldalúsággal vádolt. Természetesen az én feladatom kimutatni a kapcsolatot a régebben mondottak és a mostani fogalmazásom, a mélyebb és felszínesebb motívumok között, az emberi gyámoltalanság, valamint védelemreszorultság, és *fiz apakomplexum* között.

Nem nehéz a kapcsolatot megtalálni. A gyermeki gyámoltalanság vonatkozásai az azt követő felnőttkor gyámoltalanságához a kapocs, úgy, hogy miként várható volt, a vallásképződés psychoanalytikus megindokolása szolgáltatja a gyermekkorból származó vonatkozásokat a vallás manifest megindokolásához. Helyezzük magunkat a kisgyermek lelki életébe. Nyilván emlékszik a tárgyválasztásnak arra a módjára, amely régebbi tárgyválasztásokhoz való igazodás útján jön létre és amelyről a lélekelemzés beszél. A libidó a nárcisztikus szükségletek útját követi és azokhoz az objektumokhoz tapad, amelyektől a kielégülés várható. *Így válik* az anya, aki az éhséget csillapítja, az első szeretett objektummá és nyilván az első oltalmazóvá, aki a külvilág bizonytalan fenyegető veszélyei ellen védelmet nyújt, állíthatjuk, ő az első, aki a félelmeket felőlünk elhárítja.

Ebben a szerepében az anyát csakhamar felváltja az erősebb apa, aki azután ezt a szerepét az egész gyermekkoron keresztül megtartja. Az apához való viszony azonban sajátságosan ambivalens.⁸ Eredetileg az apa

⁸ Ugyanazon objektummal szemben érzett ellentétes érzelmek, mint pl. szeretet és gyűlölet., a fejlődés folyamán váltakozhatnak egymással. Az éppen mutatkozó érzelem azonban nem szünteti meg minden esetben az ellentétét, hanem csak tudattalanná teszi. A tudattalanná vált érzelem nem hatástalan, úgyhogy az eredmény az, hogy a tudatos érzelem mellett a tudattalanná vált ellentétes érzelem létezésére utaló jelek is megfigyelhetők. Ezt a jelenséget az érzelmek ambivalenciájának (kettős értékűségének) nevezzük. (*A for. dító.*)

veszélyes volt, talán az anyához való kapcsolatok folytán. Ennek következtében, amennyire csodálja és vágyódik utána a gyermek, annyira fél is tőle. Az apához való viszony ambivalens jellege minden vallásba mélyen belevésődött, amint azt a „Totem és tabu“-ban kimutattam. Ha mármost a felnövő ember úgy látja, az a sorsa, hogy örökké gyermek maradjon, hogy sohasem nélkülözheti idegen, felsőbb hatalmak védelmét, úgy ezeket az apa vonásaival ruházza fel, megteremti magának az isteneket, akiktől fél, akiket meg akar nyerni magának és akikre a védelmező szerepét átruházza. Így tehát az apa utáni vágy azonos az emberi tehetetlenség következményei elleni védelem igényével; a gyermekkori gyámoltalanság elhárítása adja meg a vallásképződésnek jellemző vonásait, amely utóbbi nem más, mint a felnőtt által tudomásulvett gyámoltalanságra való reakció. Nem szándékunk azonban ehelyütt az istengondolat további fejlődését kutatni; itt a valóságos elképzelések teljesen kialakult kincsesházával van dolgunk, úgy, ahogy azt a kultúra az egyénnek továbbadja.

V.

Vegyük fel újra vizsgálódásunk fonalát: Mi a valóságos elképzelések lélektani jelentősége, a lelki jelenségek melyik osztályába tartoznak? A kérdésre első közelítésben nem könnyű válaszolni. Egynéhány formula elvetése után a következőkben állapodunk meg: a valóságos elképzelések olyan tényekkel, a külső vagy belső realitás olyan vonatkozásaival kapcsolatos kijelentések, illetőleg tételek, amelyeknek tartalmát az ember maga nem tapasztalta és amelyek igényt támasztanak arra, hogy higgyenek nekik. Minthogy felvilágosításokat szolgáltatnak az élet számunkra legfontosabb és legérdeke-

sebb kérdéseire, rendkívül nagy megbecsülésnek örvendenek. Aki nem ismeri őket, nagyon tudatlan, aki sokat tud róluk, lélekben igen gazdagnak tarthatja magát.

Természetesen sok ilyen jellegű tétel létezik, amelyek a világ legkülönbözőbb dolgaira vonatkoznak. Minden iskolai tanóra tele van velük. Válasszunk egy példát a földrajz köréből. Azt halljuk az órán: Konstanz a Bódeni tó partján fekszik. A német diáknóta hozzáteszi: aki nem hiszi, menjen oda és nézze meg. Én véletlenül ott voltam és tanúsíthatom, hogy ez a szép város egy nagy víz partján fekszik, amelyet a környék összes laktói Bodeni tónak neveznek. Meg is vagyok győződve az állítás föltétlen helyességéről. És itt visszaemlékszem egy másik nagyon figyelemreméltó élményemre. Már érett ember voltam, amikor először álltam az athéni Akropolis dombján, a templomromok között, szemben a kék tengerrel. A boldogság érzésébe belevegült a csodálkozás érzése, amely szóba foglalva a következőképpen hangzott: Valóban olyan, ahogyan az iskolában tanultuk! Milyen sekélyes és erőtlén hitem lehetett az ott tanultak valóságértékében, ha ma így csodálkozom! De nem akarom ennek az élménynek a jelentőségét túlságosan hangsúlyozni; más magyarázata is lehetett a csodálkozásomnak, ami akkor nem jutott eszembe, teljesen személyes természetű és a hely különlegességével kapcsolatos.

Az összes hasonló tételek igazságtartalmában hinni kell, de ez az igényük indokolt is. Nem egyebek ezek, mint hosszadalmas megfigyelésen és következtetésen felépülő gondolatsoroknak lerövidített tartalmi. Aki ezeket a sorokat maga is végig akarja gondolni, ahelyett hogy a végeredményt egyszerűen elfogadná, annak megmutatják az utat, amely ezt lehetővé teszi. Mindig megjelöljük azt is, hogy valamely tételnek mi a forrása, ha az nem magától értődő, mint a földrajz köréből való állításunk esetében is. Például azt tanítják, hogy a Föld gömbalakú; ennek bizonyítékai a Foucault-féle inga-

kísérlet,⁹ a láthatár tulajdonságai és annak a lehetősége, hogy a földet körülhajózzuk. Minthogy minden érdekelte belátja, hogy nem lehet minden iskolásgyermekkel a földet körülhajóztatni, megelégszünk azzal, hogy ezeket a tanokat az iskolában mintegy „becsületszóra“ elhisszük, viszont tudjuk, hogy a személyes meggyőződés lehetősége mindenki számára fennáll.

Kíséreljük meg a vallásos tanokat ugyanezzel a mértékkel mérni. Ha fölvetjük a kérdést, mire alapítják e tanok igényüket, hogy elhigyjék őket, háromféle választ kapunk, amelyek figyelemreméltó módon nem egyeznek egymással. Először el kell hinnünk őket, mert már ősatyáink is hittek bennük, másodsor vannak bizonyítékaink, melyek ugyanebből az őskorból maradtak ránk és harmadszor, egyáltalában tilos a bizonyítás kérdését fölvetni. Az ilyen vállalkozást régebben a legszigorúbb büntetéssel sújtották és még ma sem látja szívesen a társadalom, ha ezeket a kérdéseket valaki újból fölveti.

A harmadik válasz erősen gondolkodóba kell, hogy ejtsen bennünket. Egy ilyen tilalom eredete csak az lehet, hogy a társadalom jól tudja, milyen bizonytalan alapokon nyugszik a vallásos tanok hitele. Ha ez másként lenne, nyilván készségesen bocsátaná rendelkezésre az anyagot mindenkinek, aki a dolgokról személyesen akar meggyőződni. Ezért már nehezen legyőzhető bizalmatlansággal fogunk hozzá az első két bizonyíték vizsgálatához. Hinnünk kell, mert már őseink is hittek. Ezek az őseink azonban lényegesen tudatlanabbak voltak mint mi, olyan dolgokban hittek, amelyeket mi lehetetlennek tartunk. Lehetséges tehát, hogy a vallásos tanok is ilyesfélék. A bizonyítékok, amelyeket őseink ránk hagytak, írásokban találhatóak, amelyek a megbíz-

⁹ Ez a kísérlet a Föld forgását bizonyítja és nem a Föld gömbölyű alakját, mint ahogy Freud itt nyilván tévesen írja. Természetesen ez az elírás az érvelésen mitsem változtat. (*A fordító.*)

hatatlanság minden jelét magukon viselik. Ellentmondásokkal vannak tele, átdolgozottak, hamisítottak, ahol tényleges bizonyítékokról beszélnek, ott sajátmaguk is bizonyításra szorulnak. Nem sokat segít ezen, hogy szövegüket, vagy tartalmukat isteni kinyilatkoztatásnak minősítik, hisz ez az állítás maga is egy része azoknak a tanoknak, amelyeknek szavahihetőségét éppen vizsgálunk kell és egy tételt nem lehet önmagával bizonyítani.

Így arra a különös eredményre jutunk, hogy kultúránknak éppen az a része, amely a legnagyobb jelentőségű számunkra és amelynek az a feladata, hogy a világ titkait megfejtse és hogy az élet szenvedéseivel kibékítsen bennünket, épp az a része rendelkezik a leggyengébb bizonyító erővel. Nem volnánk hajlandók elhinni egy ránknézve annyira közömbös tényt, mint hogy pl. a cethalak élő fiakat szülnek, ha ez nem lenne az előbbieknél jobban bizonyítható.

Ez a tényállás önmagában véve nagyon figyelemreméltó lélektani probléma. Ne higgye senkisé, hogy amit az előbb elmondtunk a vallásos tanok bizonyíthatatlanságáról, valami újdonság lenne. Minden időben érezték ezt, még őseink is, akik pedig ezt az örökséget reánk hagyták. Valószínűleg ugyanolyan kételyeket tápláltak lelkükben mint mi, csak túl nagy nyomás nehezedett rájuk, amelynek eredményeként nem mertek kételyeiknek kifejezést adni. És azóta is számtalan embert kínoztak ugyanezek a kételyek, amelyeket megkíséreltek elfojtani, mert kötelességüknek tartották, hogy higgyenek, sok ragyogó intellektus szenvedett hajótörést ezen a konfliktuson, sok jellem csorbult meg a kompromisszumok következtében, amelyek között a kiutat keresték.

Ha valamennyi bizonyíték, amelyet a vallásos tanok elhíhetősége mellett felemlítenek, a múltból származik, úgy kézenfekvő, ha körülnézünk a jobban ellenőrizhető jelenben, vajjon nem találunk-e abban bizonyí-

tékokat. Ha sikerülne a vallásos tanoknak csak egy kis részét kételyektől mentessé tenni, úgy az egész rendszer szavahihetősége nagyban emelkedne. Itt kapcsolódik be a spiritiszták tevékenysége, akik meg vannak győződve az egyéni lélek örökkévalóságáról és a vallásos tanításoknak ezt a tételét iparkodnak minden kételytől mentesen bizonyítani. Sajnos nem tudják megcáfolni azt, hogy szellemeik megjelenései és nyilatkozatai nem egyebek saját lelki életük termékeinél. Idéz-“ték a legnagyobb emberek, a legkitűnőbb gondolkodók szellemét, de ezeknek összes megnyilvánulásai és kijelentései annyira együgyűek, olyan reménytelenül semmitmondóak voltak, hogy másra nem lehet ebből következtetni, minthogy a felidézett szellemek alkalmazkodni tudnak azokhoz az emberekhez, akik felidézik őket.

Meg kell még emlékeznünk két kísérletről, amelyek azt a benyomást keltik, mintha görcsös erőlködések lennének a problémák kikerülésére. Az egyik erőszakos, régi módszer, a másik szubtilis, modern. Az első az egyházatyák „credo quia absurdum“-a.¹⁰ Ezzel azt akarják mondani, hogy a vallásos tanokat nem lehet az értelem mértékével mérni, azok az értelem fölött állanak. Igazság voltukat belülről kell éreznie mindenkinek, megérteni fölösleges őket. Ez a credo azonban csak önvallomásként érdekes, mint hatalmi szó minden kötelezettség nélküli. Kötelességemnek tartsam, hogy minden lehetetlenséget elhiggyek? Ha pedig nem, miért éppen ezt az egyet higgyem el? Az értelem felett nincs más instancia. Ha a vallásos tanok igazsága egy belső élménytől függ, ami az igazság bizonyítékául szolgál, mit gondoljanak azok az emberek, akiknek ebben a ritka élményben még nem volt részük? Minden embertől követelhetjük, hogy az értelem adományával éljen olyan mértékben, amilyen mértékben az rendelkezésére áll, de

¹⁰ Hiszem, mert lehetetlen; Tertullianus egyházatyja mondása. (A fordító.)

nem lehet egy mindenki számára kötelező véleményt olyan indokolások alapján fölépíteni, amelyek csak igen kevesek számára hozzáférhetőek. Ha valaki meggyőződést nyer a vallásos tanítások valóságos igazságára vonatkozólag egy őt személyesen mélyen megrendítő ekzztatikus állapot következtében, mit jelent ez egy másik ember számára?

A másik kísérlet az „Als ob“ filozófiájának kísérlete. B szerint gondolkozásunk számos feltevést tartalmaz, amelyeknek alaptalanságával, sőt lehetetlenségével tisztában vagyunk. Ezeket fikcióknak nevezzük és sok gyakorlati oknál fogva úgy viselkedünk, „mintha“ ezekben a fikciókban hinnénk. Ugyanez áll a vallásos tanításokra is, az emberi társadalom fennmaradására gyakorolt páratlan fontosságuk miatt.* Ez az érvelés nem áll messze a „credo quia absurdum“ érvelésétől. Én azonban azt hiszem, hogy az „Als ob“ követelménye olyan, hogy azt csak egy filozófus állíthatta fel. Az az ember, akit gondolkodásában a filozófia fogásai nem befolyásoltak, ezt soha sem fogja tudni elfogadni ; az ilyen ember számára minden befejeződik akkor, ha az abszurditás, az észszerűség hiánya nyilvánvaló. Az ilyen embert nem lehet arra rábírní, hogy éppen a legfontosabb érdekei kezelésében lemondjon arról a biztonságról, amelyet mindennapi gyakorlatában megkövetel. Az egyik gyermekem jut eszembe, akinél nagyon korán kifejlődött a tárgyilagosság követelése. Amikor a többi gyermek áhítattal hallgatta a mesét, odajött és

* Remélem nem vagyok igazságtalan, ha az „Als ob“ filozófusának tulajdonítok olyan nézeteket, amelyekről más filozófusok sem állnak távol. V. ö. H. Vaihinger, *Die Philosophie des Als ob*, 1922. 68. o.: „A fikciók körébe nemcsak közömbös, elméleti műveleteket sorolunk, hanem olyan fogalmi képződményeket is, amelyeket az emberiség legnevezetesebbjei találtak ki, amelyeken az emberiség nemesebb részének szíve csüng és amelyet az nem hagy magától elszakítani. Mi sem akarjuk ezt megtenni — gyakorlati fikcióként fenntartjuk, elméleti igazságként azonban elejtjük őket.“

megkérdezte: Ez egy igaz történet? Miután tagadó választ kapott, lekicsinylő arckifejezéssel elvonult. Azt várhatjuk, hogy az emberek nemsokára ugyanígy fognak viselkedni a vallásos mesékkel szemben, bármennyire is támogatja ezeket az „Als ob“.

Egyelőre azonban az emberek egész másként viselkednek és a közelmúltban a vallásos tanok, jóllehet nyilvánvaló, hogy bizonyító erővel nem rendelkeznek, az emberiségre mérhetetlen nagy befolyással voltak. Ez pedig egy újabb lélektani probléma. Fel kell vetnünk a kérdést: miben áll e tanoknak belső ereje, mely körülményeknek köszönhetik, hogy hatékonyságuk független az értelem ellenőrzésétől?

VI.

Úgy gondolom, kellőképpen előkészítettük a választ az előző két kérdésre, önként adódik ez, ha szemügyre vesszük a vallásos elképzelések eredetét. Ezek az elképzelések, amelyek tanítások jellegét öltik magukra, nem tapasztalatok lecsapódásai, nem gondolkodás eredményei, hanem illúziók, az emberiség legrégebb, legerősebb, legsürgetőbb vágyainak teljesülései; erejük titka e vágyak erejében rejlik. Azt már tudjuk, hogy a gyermekkori gyámoltalanság érzése keltette az emberben a védelem, mégpedig a szeretet által való védelem szükségének igényét, amelyet az apa elégített ki; az a felismerés pedig, hogy ez a gyámoltalanság az egész életen át elkísér bennünket, eredményezte, hogy ragaszkodunk az apa, de most már egy hatalmasabb apa létezéséhez. Az isteni gondviselés jóságos intézkedései folytán az élet veszedelmeitől való félelem elcsitul, egy erkölcsi világrend biztosítja, hogy az igazságra való törekvések, amelyek az emberi kultúra keretein belül olyan sokszor nem érvényesülhettek, végre beteljesednek, s a földi lét meghosszabbodása a túlvilági élet ál-

tal szolgáltatja térben és időben a keretet, amelyen belül ezek a vágyak teljesedni fognak. Az emberi tudásvágy örök kérdései, mint amilyenek a világ teremtése, test és lélek viszonya, megoldást nyernek e rendszer alapelvei nyomán; az egyéni lélek nagy megkönnyebbülését jelenti, ha a gyermekkor teljesen soha el nem intézett konfliktusának terhét levesszük róla és hozzásegítjük őt a mindenki által elfogadott megoldáshoz.

Azt állítom, hogy mindezek illúziók, tehát körül kell határolnom e szó jelentését. Az illúzió nem azonos a tévedéssel, nem is föltétlenül tévedés. Aristoteles véleménye, amely mellett a tudatlan nép még ma is kitart, hogy a férgek a piszokból keletkeznek, tévedés volt, ugyanúgy, mint a régebbi orvosgeneráció felfogása, amely szerint a hátgerincsorvadást nemi kicsapongások okozzák. Hiba lenne ezeket a tévedéseket illúzióknak nevezni. Ezzel szemben illúzió volt, amikor Kolumbusz azt hitte, hogy Indiába vezető tengeri utat fedezett föl. Nagyon szembetűnő, hogy vágyainak milyen szerepe volt tévedésének létrejöttében. Illúzióknak minősíthetjük bizonyos nacionalisták véleményét, amely szerint egyedül az indogermán faj képes kultúrát alkotni, vagy azt a hitet, amelyet csak a lélekelemzés döntött meg, hogy t. i. a gyermek szekszualitás nélküli lény. Az illúziókra jellemző, hogy emberi vágyakra vezethetők vissza, e tekintetben hasonlítanak az elmegyógyászat téveseszméihez, de különböznek is ezektől, eltekintve attól, hogy a téveseszmék bonyolult szerkezetűek. A téveseszmék lényeges jeleként a valóságtól való eltávolodást emeljük ki; az illúzióknak nem kell szükségképpen hamisnak, azaz megvalósíthatatlannak lenni, vagy a valóságnak ellentmondani. Egy polgárlányka pl. átadhatja magát az illúzióknak, hogy jön majd egy herceg, aki feleségül veszi. Ilyesmi lehetséges, néhány esetben már elő is fordult. A messiás jön és magával hozza az aranykort: ez már sokkal valószínűtlenebb. Személyes beállítottság kér-

dése, hogy erről mi a véleménye valakinek: illúziónak tartja-e, vagy analógia alapján a téves eszmék közé sorolja. Mindenesetre elég nehéz olyan példákat találni, amelyekben illúziók megvalósultak. Talán az alchémisták illúziója, hogy minden fémeket arannyá lehet változtatni ilyen illúzió. A meggazdagodás lehetőségeibe való betekintésünk nagyon csökkenti abbéli vágyunkat, hogy sok, nagyon sok arannyal rendelkezünk, a modern kémia azonban nem tartja többé lehetetlennek, hogy fémeket arannyá változtassunk. Illúziónak nevezünk tehát egy hitet, amelynek létrejöttében a vágyteljesülés nagy szerepet játszik és emellett eltekintünk a valósághoz való viszonyától, mintahogy az illúzió nem is tart igényt arra, hogy bebizonyítsák.

Ez után a tájékozódás után térjünk vissza a vallás tanításaihoz és állapítsuk meg újra: valamennyi illúzió, bebizonyíthatatlan és senkit sem lehet kényszeríteni arra, hogy őket igaznak tartsa, hogy higgyen bennük. Némelyik olyan valószínűtlen, annyira ellenkezik mindazzal, amit nagynehezen megtudtunk a külvilágról, hogy nyugodtan hasonlíthatjuk őket a téveseszmékhez — tekintetbevéve természetesen a fennálló lélektani különbségeket. Legtöbbjének valóságértékéről lehetetlen ítéletet alkotni. Ugyanolyan cáfolhatatlanok, mint amilyen bizonyíthatatlanok. Még túl keveset tudunk ahhoz, hogy tudományosan megközelítsük őket. A világ titkaira túlságosan lassan vet fényt a kutatás; a tudomány sok kérdésre még egyáltalában nem tud választ adni. A tudományos kutatás azonban az egyetlen út, ami bennünket a rajtunk kívül eső világ helyes ismeretéhez elvezet. Illúzió az is, ha az intuíciótól, vagy az önmagunkban való elmerüléstől várunk valamit; ezek a módszerek nem adhatnak mást, mint nehezen értelmezhető felvilágosításokat saját lelki állapotunkról és soha sem válaszolhatnak azokra a kérdésekre, amelyekre a vallás olyan könnyűszerrel ad feletet. Bűn lenne az egyéni önkény alapján kitölteni a hézagokat

és a vallás rendszerének egyik vagy másik részét többé, vagy kevésbé elfogadhatónak minősíteni. Ehhez ezek a kérdések túlon túl nagy jelentőségűek, mondhatni: szentek.

Ezen a ponton el kell készülnünk a következő ellenvetésre: ha még a legmegátalkodottabb szkeptikus is elismeri, hogy a vallás állításai nem cáfolhatók meg az értelem által, miért ne higyjünk nekik, ha olyan sok minden szól mellettük, a hagyomány, az emberek azonos véleménye és tanításainak vigasztaló tartalma? Miért ne? Senki sem kényszeríthető arra, hogy higgyen, sem arra, hogy ne higgyen. De senkise ámítsa önmagát, hogy ezek a megállapítások helyes gondolkodás eredményei. Ha a „rossz kifogás“ elítélő elnevezését valaha helyesen alkalmazták, úgy ez az alkalom az. A tudatlanság mindig az volt és az marad, ami: tudatlanság. Nem vezethető le belőle semmiféle hitnek a jogosultsága. Egyetlen józan ember sem fog más kérdésekben oly könnyelműen ítéletet mondani, nem fogja véleményét, pártállását oly szegényes indokok alapján megalkotni; csak a legnagyobb, legszentebb kérdésekben engedi meg magának ezt a fényűzést. A valóságban mindez csak kísérlet arra, hogy azt a látszatot keltsük, mintha még kitaranánk a vallás mellett, jóllehet már rég eltávolodtunk tőle. Ha vallási kérdésekről van szó, az emberek elképzeltetlen mértékben nem őszinték és mindenféle intellektuális nevetlenséget követnek el. Filozófusok addig tágítják a szavak értelmét, amíg az eredeti értelemből már alig marad valami; egy bizonyos absztrakciót, amelyet maguknak alkottak, „istennek“ neveznek és ezáltal deistákká, istenhívökké válnak és az egész világ előtt dicsekedhetnek azzal, hogy egy magasabbrendű, tiszta istenfogalomhoz jutottak el, jóllehet ez az isten már csak egy elmosódott árnyék, amelynek semmi köze sincsen a vallásos tanok hatalmas egyéniségéhez. Kritikusok ragaszkodnak ahhoz a szokásukhoz, hogy aki hangot ad az emberi esendőségnek

és a világeseményekkel szemben mutatkozó tehetetlenségnek, azt „mélységesen vallásosnak“ nevezzék, jóllehet nem ez az érzés a vallásosság lényege, hanem a következő lépés, az erre az érzésre jelentkező reakció, amely magát az érzést akarja megszüntetni. Aki ezt a lépést nem teszi meg, aki alázatosan kibékül az embernek a természetben való csekély szerepével, az sokkal inkább vallástalannak nevezhető, a szó szoros értelmében.

Ennek a vizsgálatnak nem célja, hogy állást foglaljunk a vallásos tanok valóság tartalmához. Megelégszünk azzal a felismeréssel, hogy azok, lélektani természetüket tekintve, illúziók. De nem titkoljuk, hogy ez a megállapításunk nagy mértékben befolyásolja állásfoglalásunkat ebben a kérdésben, amely sokak szerint igen nagy jelentőségű. Körülbelül tudjuk, hogy a vallásos tanok milyen időben keletkeztek, milyen emberek működése révén. Ha ehhez még megtudjuk, hogy milyen motívumok alapján történt mindez, úgy állásfoglalásunk láthatóan eltolódik. Azt mondjuk magunkban, nagyon szép lenne, ha létezne isten, aki a világot teremtette, ha létezne egy jóságos előrelátás, erkölcsi világrend és túlvilági élet, de mégis feltűnő, hogy minden úgy lenne, ahogy mi ezt kívánjuk. És még különösebb lenne, hogy mindezeknek a súlyos világrejtélyeknek a megoldása éppen szegény, tudatlan, korlátolt őseinknek sikerült volna.

VI.

Ha egyszer felismertük, hogy a vallás tanításai illúziók, azonnal felmerül a következő kérdés, vajjon kultúránk egyéb kincsei, melyeket nagyrabecsülünk és amelyek életünket irányítják, nem ugyanilyen természetűek-e? Nem kell-e illúzióknak nevezni azokat az előfeltételeket is amelyeken állami berendezésünk alapul?

Vagy nem zavarják-e meg erotikus illúziók a nemeknek kultúránkban szokásos kapcsolatait? Ha pedig egyszer felébredt bennünk a kétely, nem riadunk vissza attól a kérdéstől sem, hogy vájjon eléggé megalapozott-e az a meggyőződésünk, hogy tudományos megfigyelés és gondolkodás révén megtudhatunk valamit a reális külvilágról. Semmi sem tarthat bennünket vissza attól, hogy a tudományos megfigyelést saját lényünkre kiterjesszük és a tudományos gondolkodást önmaga kritikájára használjuk fel. Vizsgálatok egész sorának kiindulópontja lehet ez, amelynek eredménye döntő jelentőségű lehet egy „világnézet“ kialakításában. Ügy sejtjük, hogy az ilyen fáradozások nem lesznek hiábavalók és gyanúnkat részben igazolni fogják. De a szerző képességei nem megfelelőek ilyen átfogó feladat elvégzésére, ezért szükségképpen arra szorítkozik, hogy csak egyetlen illúziót kövessen végig, mégpedig a vallásos illúziót. Ellenfelünk hangja azonban megállást parancsol. Felelősségre von bennünket tiltott cselekedetünk miatt. Azt mondja:

„Az archaeológiai érdeklődés valóban dicséretreméltó, csak hogy az ember nem végez ásatásokat, ha ezáltal az élők lakásait aláássa, úgy, hogy azok beomlanak és az embereket romjaik alá temetik. A vallás tanításai nem akármilyen tanítások, amelyek felett okoskodni lehet. Kultúránk ezekre épül fel, az emberi társadalom fennmaradásának előfeltétele az, hogy az emberek túlnyomó része higgyen e tanítások igazságában. Ha arra oktatják őket, hogy nem létezik az igazságos és mindenható isten, sem isteni világrend, sem túlvilági élet, úgy azt fogják érezni, hogy a kultúra összes előírásai alól fel vannak mentve. Mindenki gátlás és félelem nélkül fogja társadalomellenes, önző indulatait követni, iparkodni fog hatalmával élni és így újra meg fog jelenni a chaos, melyet sokezeréves kultúrmunkával már sikerült

számúznunk. Még akkor is, ha tudnók és képesek volnánk bizonyítani, hogy a vallás tanításai nem igazak, el kellene ezt hallgatnunk és úgy kellene viselkednünk, mint ahogy ezt az „Als ob“ filozófiája megkívánja. Valamennyiünk fennmaradása érdekében. Eltekintve a vállalkozás veszélyességétől, az egész céltalan kegyetlenkedés. Számítalan ember a vallás tanításaiban találja meg az egyedüli vigaszt, csak ennek segítségével képes életét elviselni. Ezt a támaszt akarnók elvenni tőle, anélkül, hogy valami jobbat adnánk neki cserébe. Elismerte az előbb, hogy a tudomány nem tud még sokat adni; de ha sokkal fejlettebb is lenne, akkor sem elégítené ki az emberek igényeit. Az embernek más parancsoló erejű szükségletei is vannak, amelyeket a hűvös tudomány sohasem elégíthet ki és nagyon különös, a következetlenségnek szinte a legmagasabb foka, hogy egy pszichológus, aki állandóan azt hangsúlyozza, hogy az ember életében az intelligencia az ösztönök mögé szorul, most azon iparkodik, hogy az emberektől elvegyen egy becses vágykielégülést és helyette értelmi táplálékra akarja őket fogni!“

Ez túl sok szemrehányás egyszerre! De hajlandó vagyok valamennyit megcáfolni, sőt meg fogom kockáztatni azt az állítást, hogy a kultúra számára nagyobb veszély, ha a valláshoz való jelenlegi viszonyát fenntartjuk, mint hogyha a kettőt elválasztjuk egymástól. Csak azt nem tudom, mivel kezdjem válaszomat.

Talán azzal kezdeném, hogy biztosítom Önt, hogy jómagam vállalkozásomat teljesen ártalmatlannak és veszélytelennek tartom. Ezúttal nem én becslöm túl az értelem szerepét. Ha az emberek olyanok, mint amilyenek ellenfeleim leírják, — és én ennek nem mondok ellent — úgy nem áll fenn az a veszély, hogy egy jámbor hívő fejtegetéseimtől meggyőzve, hitét elhagyja. Azonkívül én a tárgyról semmi olyat nem mondtam,

amit nálamnál kiválóbb emberek tökéletesebben, nyomatékosabban, és meggyőzőbben már előttem ne mondtak volna. Neveik ismeretesek, nem idézem itt őket. mert nem akarom azt a látszatot kelteni, mintha én magamat közéjük akarnám sorolni. Szerepem csupán az — és ez az egyetlen új okfejtésemben — hogy nagy elődeim kritikájának alapjaihoz néhány lélektani érvet szolgáltattam. Alig hihető, hogy éppen ez az adalék érné el azt, amit az eddigi kritika nem volt képes elérni. Természetesen ilyen körülmények között joggal lehet kérdezni, hogy miért ír az ember olyat, aminek hatástalanságáról meg van győződve. Erre azonban később fogok visszatérni.

Az egyetlen, akire nézve munkám nyilvánossághozatala káros lehet, az én magam vagyok. A legbarátságatlanabb szemrehányásokat fogom kapni: sekélyes, korlátolt vagyok, hiányzik belőlem az idealizmus és a megértés az emberiség legfontosabb érdekeivel szemben. Ezek a szemrehányások azonban egyrészt számomra nem újak, másrészt pedig, ha valaki már fiatalabb éveiben túltette magát kortársai nemtetszésén, mit árthat annak mindez aggastyánkorában, amikor már bizonyosan tudja, hogy nemsokára elmúlik tőle a jóakarát is, az irigység is. Régen másként volt ez: hasonló kijelentések által az ember földi léte megrövidült és hamarosan alkalma nyílt, hogy a túlvilági életet személyesen tanulmányozhassa. Hangsúlyozom, ezek az idők elmúltak és ma az ilyen írkálás a szerzőre is veszélytelen. Legfeljebb az történhet, hogy művét ebben, vagy abban az országban tilos lefordítani és terjeszteni. Természetesen éppen az olyan országban, amely bizonyosan tudja, hogy nála a kultúra virágzásának tetőfokán áll. De ha az ember a vágyakról való lemondást és a sorsban való megnyugvást hirdeti, akkor ezt is el kell viselnie.

Felmerült bennem, azonban az a kérdés, vajjon nem lesz e mégis káros, ha ez az írás nyilvánosságra

kerül. Mindenesetre nem egy személyre, hanem egy ügyre, a lélekelemzés ügyére nézve. Nem lehet tagadni, a lélekelemzés az én alkotásom; bőven kijutott számára a bizalmatlanságból és rosszindulatból. Ha pedig most ilyen kevésbé kívánatos véleményekkel lépek a nyilvánosság elé, ezt a rosszakaratot személyemről készségesen át fogják tolni a lélekelemzésre magára. Most lát-szik, fogják mondani, hová vezet a lélekelemzés. Az ál-arc lehullott: ahogy mindig is jósoltuk, az isten és az erkölcsi ideál tagadásához; hogy erre ne jöhessünk rá, azzal szédítettek bennünket, hogy a lélekelemzésnek nincsen világnézete és ilyet nem is tud alkotni.

Ez a lárma valóban kellemetlenül fog érinteni sok munkatársam miatt, akik a vallásról való felfogásomat egyáltalán nem osztják. De a lélekelemzés már sok vihart kiállott, ennek a viharnek is ki lehet tenni. A való-ságban a lélekelemzés *egy* kutató módszer, egy pártatlan eszköz, mint amilyen például az infinitezimálszámítás. Ha egy fizikus ez utóbbi segítségével kiszámítaná, hogy a Föld bizonyos idő múlva tönkremegy, ki merne az infinitezimálszámításnak destruktív tendenciákat tulajdonítani és ezért megvetni? Mindazt, ami ehelyütt a vallási tanítások valóságértékéről elmondtam nem a lélekelemzés mondta ki először, kimondták azt már régen mások, amikor még a lélekelemzés nem is létezett. Ha a lélekelemzés módszerének alkalmazása által új érveket lehet felsorakoztatni a vallásos tanok valóságértéke ellen, úgy annál rosszabb ez a vallásra nézve; a vallás védelmezői azonban ugyanannyi joggal alkalmazhatják a lélekelemzési, ha a vallás tanításainak affektív jelentőségét kívánják teljességgel méltatni.

Nos, folytassuk védekezésünket. A vallás kétség-kívül nagy szolgálatokat tett az emberi kultúrának, sokat segített a társadalomellenes ösztönök megfékezésében, de nem eleget. Sok évezreden keresztül uralkodott az emberi társadalmon, volt ideje, hogy megmutassa, mit tud. Ha sikerült volna az emberek többségét

boldoggá tenni, őket megvigasztalni, az étellel kibékíteni, a kultúra hordozóivá tenni, senkinek sem jutna eszébe a fennálló helyzet megváltozását kívánni. De mit látunk ehelyett? Az emberiség ijesztően nagy hányada elégedetlen a kultúrával és boldogtalan benne, igának érzi, amit le kell rázni magáról. Az emberek egy része minden erejével a meglévő kultúra megváltoztatására törekszik, más része viszont kultúraellenességében olyan messzire megy, hogy kultúráról és az ösztönök megfékezéséről egyáltalában hallani sem akar. Itt mindenesetre azt fogják nekünk szegezni, hogy ennek az állapotnak az oka éppen abban rejlik, hogy a vallás befolyása, amelyet a tömegekre gyakorolt, erősen csökkent, elsősorban a tudomány haladásának sajnálatos következményeképpen. Ezt a beismerést és indokolást megjegyezzük magunknak, később majd felhasználjuk; az ellenvetés azonban gyenge.

Kétséges, vajjon az emberek egészben véve boldogabbak voltak-e a vallásos tanok korlátlan uralmának idején, mint ma; erkölcsösebbek semmiesetre sem voltak. Mindig értettek ahhoz, hogy a vallásos előírásokat pusztá külsőségekké változtassák és ezzel szándékaikat megghiúsítsák. A papok, akiknek ügyelniük kellett a vallásos engedelmességre, ebben segítették őket. Isten jósága útjában állt igazságosságának. Az emberek bűnöztek, utána áldozatot hoztak, vagy megbánták bűneiket, ezáltal feloldást nyertek, hogy újra bűnözhessenek. Az orosz bensőségesség addig a következtetésig jutott el, hogy a bűn nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az isteni kegyelem minden boldogságát élvezhessük, tehát lényegében véve istennek tetsző dolog. Köztudomású, hogy a papság csak úgy tudta a tömegeket a vallás iránti alázatban megtartani, hogy az emberi ösztönöknek igen nagy engedményeket tett; isten hatalmas és jó, az ember esendő és bűnös és ebben maradtak. Az erkölcselenség minden időkben ugyanolyan támaszt talált a vallásban, mint az erkölcs. Ha a vallás teljesítményei az

emberek boldogságát, a kultúrára való alkalmasságukat és erkölcsi korlátaikat illetően nem jobbak a megélvöknél, akkor felmerül a kérdés, vajjon nem becsüljük-e túl nélkülözhetetlenségüket és vajjon helyesen járunk-e el, ha kultúrkövetelményeinket a vallásra építjük fel.

Gondoljuk át a jelenleg félre nem érthető helyzetet. Hallottuk a beismerést, hogy a vallás többé nem rendelkezik akkora hatással a tömegekre, mint azelőtt. (Az európai keresztény civilizációról van itt szó.) Nem azért, mintha a vallás most kevesebbet ígérne, hanem mert az emberek szemében hitelét veszítette. Ismerjük el, hogy e változás oka az, hogy a tudományos szellem az emberiség felső rétegeiben megerősödött. (Talán nem is ez az egyetlen oka.) A kritika kikezdte a vallásos dokumentumok bizonyító erejét, a természettudománjr kimutatta tévedéseiket, az összehasonlító kutatásnak pedig feltűnt a végzetes hasonlóság, amely az általunk tisztelt vallásos képzetek és a primitív idők és emberek szellemi termékei között fennáll.

A tudományos szellem eredményeként az emberek egy bizonyos álláspontot foglalnak el a világ dolgaival szemben; a vallás előtt e szellem egy pillanatig habozik, de végül is átlépi a küszöböt. Ennél a folyamatnál nincs megállás, mennél több ember számára válnak hozzáférhetővé tudásunk kincsei, annál jobban terjed a vallástól való elfordulás; eleinte ez csak az elavult, megütközést keltő külsőségeket érinti, később azonban áttérjed az alapvető előfeltételekre is. Az amerikaiak mutatkoztak egyedül következetesnek ezen a téren, amikor a daytoni majom-pert megindították. Másutt ez az elkerülhetetlen átmenet félmegoldásokon és őszintétlenségeken vezet keresztül.

A műveltektől és szellemi munkásoktól nem kell féltünk a kultúrát. Náluk a kultúrált magatartás vallásos indokolásai zajtalanul cserélődnek ki világiakkal, azonkívül nagyrészt ők a kultúra hordozói. Más a hely-

zet a műveletleneknél, elnyomottaknál, akiknek minden okuk meg van arra, hogy a kultúra ellenségei legyenek. Ameddig nem tudják meg, hogy többé nem hiszünk istenben, addig jó. De meg fogják tudni, elkerülhetetlenül, akkor is, ha ez az írásom nem fog megjelenni. És készek lesznek arra, hogy a tudományos gondolkodás eredményeit elsajátítsák, anélkül, hogy létrejött volna bennük az a változás, amelyet az embernél a tudományos gondolkodás hoz létre. Nem áll-e fenn ilyen körülmények között az a veszély, hogy e tömegek kultúraellenessége arra a gyenge pontra fogja magát rávetni, amelyet a felette kényszerű gyakoroló zsarnoknál észrevett? Ha embertársunkat csak azért nem szabad agyonütöni, mert a jóisten megtiltotta és ezt a bünt ebben vagy egy másik életben szigorúan meg fogja torolni, viszont megtudjuk azt, hogy a jóisten nem létezik, nem is kell félni bosszújától, akkor gondolkodás nélkül agyonütjük szomszédunkat, ebben csak földi hatalom akadályozhat meg. Tehát vagy szigorú fegyelem alatt kell tartani e veszélyes tömegeket és gondosan elzárni előlük szellemi felvilágosodásuk lehetőségét, vagy alaposan revideálnunk kell a kultúra és a vallás viszonyát.

VIII.

Azt hihetnők, hogy ez utóbbi javaslatunk megvalósításának nincsenek komolyabb akadályai. Igaz ugyan, hogy valamiről lemondanánk, de talán így többet nyerünk és egy nagy veszélyt kerülünk el. Mégis visszariadunk tőle, mintha a kultúrát ezáltal még nagyobb veszélynek tennénk ki. Amikor Szt. Bonifác a szászok által szentként tisztelt fát kivágta, a körülállók valami szörnyű esemény bekövetkezését várták e gonosztett miatt. Semmi sem történt, mire a szászok felvették a keresztségét.

Amikor a kultúra megtiltotta, hogy a szomszédot,

akit gyűlölünk, aki utunkban áll, akinek a javait akarjuk, megöljük, úgy ez nyilván az emberi együttélés érdekében történt, ami különben megvalósíthatatlan volna. A gyilkos ugyanis magára vonná a meggyilkolt hozzátartozóinak bosszúvágyát, valamint a többiek sötét irigységét, azokét, akik hasonló erőszakos cselekedetre ugyanannyi belső hajlandóságot éreznek. A gyilkos tehát nem sokáig örülhetne bosszújának, vagy zsákmányának, hanem alapos kilátásai lennének arra, hogy legközelebb őt gyilkolják meg. Akkor is, ha a gyilkos igen nagy erővel és elővigyázatossággal védekezne, az egyes ellenféllel szemben, a gyengébbek egyesülése végül is legyőzné őt. Ha ilyen egyesülés nem jönne létre, a gyilkosságoknak nem lenne se vége, se hossza és végül az emberek kölcsönösen kipusztítanák egymást. Ugyanaz az állapot jönne létre az egyének között, mint amely manapság Korzikában a családok között, egyébként pedig csak nemzetek között áll fenn. Az élet mindenre kiterjedő bizonytalansága társadalommá egyesíti az embereket, amely megtiltja az egyénnek a gyilkolást és saját magának tartja fenn a jogot, hogy megölje azt, aki ezt a tilalmat áthágja. Ez az, amit igazságszolgáltatásnak és büntetésnek nevezünk.

A gyilkolás tilalmának ezt a racionális magyarázatát azonban nem mondjuk ki, hanem azt állítjuk, hogy istentől származik e tilalom és úgy gondoljuk, hogy ő sem akarja, hogy az emberek kiirtsák egymást. Ezzel a lépésünkkel a kultúrtilalmat különösen ünnepélyes formába öltöztetjük, viszont megkockáztatjuk azt a veszélyt, hogy a tilalomnak való engedelmeskedést az istenben való hittől tesszük függővé. Ha ezt a lépésünket visszavonjuk és akaratunkat nem tulajdonítjuk istennek, hanem megelégszünk a társadalmi magyarázattal, akkor ugyan eltekintünk a kultúrtilalom megdicsőítésétől, viszont nem veszélyeztetjük. De ezzel valami mást is nyerünk. Egy az átszivárgáshoz, vagy fertőzéshez hasonló folyamat révén a szentség, a sérthetlenség a

túlvilágiasság szellemi jellege néhány nagy tilalomról kiterjed valamennyi további kulturális berendezésre, törvényre és intézkedésre is. Ezekhez azonban nem illik a dicsfény; nemcsak azért, mert egyik a másikat gyakran érvényteleníti, amennyiben hely és idő szerint ellenkező döntéseket hoznak, hanem azért is, mert gyakran nagyon feltűnően viselik magukon az emberi tökéletlenség bélyegét. Könnyen felfedezhető rajtuk, hogy melyikük rövidlátó félelem, szűkkeblű érdekek, vagy helytelen előfeltételek következménye. Az ezeken szükségképen alkalmazott kritika nemkívánt mértékben csökkenti a jobban megindokolt kultúrkövetelmények tekintélyét is. Kényelmetlen feladat meghatározni, mi az, amit isten akart és mi az, amit egy mindenható parlament, vagy más magas hatóság tekintélye követel meg; ezért föltétlenül hasznosabb lenne istent egyáltalában kihagyni a játszmából és becsületesen bevallani az összes kulturális berendezések és előírások emberi eredetét. Ezáltal a törvények elveszítenék szent mivoltukkal együtt járó merevségüket és változhatatlanságukat is. Az emberek megértenék, hogy a törvények nem azért vannak, hogy rajtuk uralkodjanak, hanem inkább azért, hogy az érdekeiket szolgálják; így barátságosabb viszonyba is lépnének velük és legfőljebb a törvények megjavítására és nem eltörlésére törekednének. Nagyon fontos lépés lenne ez azon az úton, amely a kultúra terhes mivoltával való kibékülés felé vezet.

A kultúra előírásainak racionális magyarázata érdekében tartott védőbeszédünket, amelyben ezeket az előírásokat társadalmi szükségszerűségekből vezetjük le, hirtelen meg kell szakítanunk egy meggondolás következtében. A gyilkossági tilalom keletkezését választottuk például. Vájjon megfelel-e fejtegetésünk a történelmi igazságnak? Félek, hogy nem; inkább egy racionális konstrukciónak látszik. Az emberiség kultúrtörténetének éppen ezt a részét már tanulmányoztuk a

lélekelemzés módszerének segítségével és erre a munkánkra támaszkodva azt kell mondanunk, hogy bizony ez a valóságban másként történt.¹¹ Tisztán az észre ható érvek még a mai embernél is keveset tudnak elérni szenvedélyekkel szemben; mennyivel kevesebb hatása lehetett ezeknek az őskor emberállatára! Talán ezek utódai még ma is gátlás nélkül vernék agyon egymást, ha a gyilkosságok között nem lett volna egy, amely ellenállhatatlan súlyos következményekkel járó érzelmi reakciót idézett elő: az ősapa meggyilkolása. Ennek következménye a parancs: ne ölj, amely a totemizmusban csak az apa helyettesítőjére szorítkozott, később azonban másokra is kiterjedt és amelyet kivétel nélkül még ma sem hajtottak végre.

Ez az ősapa volt azonban eddigi eredményeim nyomán, amelyeket ehelyütt nem akarok megismételni, isten ősi mintaképe, a modell, amelynek alapján későbbi nemzedékek isten alakját megmintázták. Tehát a valóságos ábrázolásnak igaza van, istennek valóban része volt az ölési tilalom létrejöttében, az ő befolyása és nem a társadalmi szükségszerűség hozta létre a tilalmat. Így teljesen jogos az emberi akaratnak istenre való áthárítása, hiszen az emberek tudták, hogy az apát erőszakkal eltávolították és e bűnük reakciójaként elhatározták, hogy ettől fogva akaratát respektálni fogják. A vallás tanításai tehát a történelmi igazságokat közlik velünk, természetesen álcázva és átalakítva; a mi racionális ábrázolásunk viszont erről nem vesz tudomást.

Észre kell vennünk, hogy a vallásos elképzelések

¹¹ Freudnak az a munkája, amelyre itt céloz, a „Totem és tabu“, amelyben Darwin őshorda-elméletét fejleszti tovább. Darwin ebben az elméletében, melyet „Az ember származása“ c. művében fejtett ki, azt állítja, hogy az ember eredetileg kis hordákban élt, amelynek vezére egy hím volt, aki a nőstényeken és a fiatal hímeiken uralkodott. Amikor a fiatalabb hímegek felnőttek, küzdelem indult meg az apaállattal az anyáért, illetve egy más nőstényért. A küzdelem kimenetele az volt, hogy az erősebb legyőzte és megölte a gyengébbet, ő lett a vezér és a nőstények birtokosa. (*A fordító.*)

kincsháza ezek szerint nemcsak vágyteljesítéseket tartalmaz, hanem fontos történelmi emlékeket is. A múltnak és jövőnek ez az együttműködése milyen óriási hatalmat kellett hogy adjon a vallásnak! Egy analógia segítségével azonban egy másik belátás dereng előttünk. Nem helyes a fogalmakat más talajba átültetni, mint ahol termettek, de rá kell mutatnunk a megegyezésekre. Tudjuk, hogy a gyermek nehezen törik bele a kultúrába, egy többé-kevésbé nyilvánvalóan neurotikus korszakon kell keresztülmennie. Ennek oka az, hogy a gyermek a későbbi életben fölöslegessé váló ösztönigényeit racionális megfontolás útján *nem* tudja kiiktatni, hanem elfojtás útján kénytelen azokat megfékezni, aminek hátterében mindig valamilyen szorongás van.¹² Ezen gyermekkori neurózisokat *az* esetek túlnyomó többségében a gyermekek fejlődésük folyamán leküzdik, különösen a gyermekkori kényszerneurózisoknak ez a sorsa. Ahol ez a folyamat nem ment végbe teljesen, ott azt később a lélekelemző kezelés fejezi be. Feltételezhetjük, hogy az emberiség, mint egy nagy egység, évezredek fejlődése folyamán olyan állapotba került, amely hasonló a neurózisokhoz éspedig ugyanazon okoknál fogva: az ösztönökről való lemondás, amely feltétlenül szükséges az emberi együttéléshez, tudatlanságának és intellektuális gyengeségének korszakában, kizárólag affektív erők hat asara jött létre. Ezeknek a történelemelőtti időkben végbement elfojtásszerű folyamatoknak a maradványai még sokáig tapadtak a kultúrához. A vallás az általános emberi kényszerneurózis, amely a gyermekéhez hasonlóan az Oedipus-komplexumból,¹³ az apához való kapcsolatból keletkezett. Ebből a felfogásból az következik, hogy a vallástól való elfordulás a

¹² Az ember fejlődése folyamán bizonyos ösztönigények megjelenése szorongást vált ki. Ezt elkerülendő, az ösztön tudatos megjelenési formáit az ember a tudatból eltávolítja és gondoskodik arról, hogy ezek oda vissza ne térhessenek. Ez a mechanizmus az elfojtás. (*A fordító.*)

felnövesi folyamat alatt sorsszerű könyörtelenséggel megy végbe és hogy mi éppen ennek a fejlődési folyamatnak a kellős közepén vagyunk. Magatartásunknak tehát a megértő nevelő példaképéhez kell igazodnia, aki nem akadályozza a közeledő újjáalakulást, hanem azt elősegíti és igyekszik a kibontakozással járó erőszakos jelenségeknek gátat vetni. Mindenesetre a vallás lényegét ezzel az analógiával nem merítettük ki teljesen. Kényszer jelenségeket mutat ugyan, mint bármely egyéni kényszerneurózis, viszont emellett vágyteljesülési illúziók rendszerét is tartalmazza, a valóság tagadásával, aminőket csak az amentianál, egy boldog hallucinatórikus zavartságnál találunk. Természetesen ezek csak hasonlóságok, amelyek segítségével a társadalmi jelenség megértéséhez iparkodunk közelebb férközni; az egyéni lélektanban azonban nem lehet teljesen hasonló jelenséget találni.

Ismételten rámutattunk (én és elsősorban Th. Reik), hogy a vallás és a kényszerneurózis közötti analógia milyen messzire követhető, milyen sok részlet, valamint a vallásképződések sorsa milyen mértékben válik érthetővé ezen az úton. Nagyon jól illik ide az a tény is, hogy a vallásos ember messzemenően vértezett bizonyos neurotikus megbetegedések veszélyével szemben azáltal, hogy a közös neurózist elfogadta, nincs többé szüksége arra, hogy egyéni neurózisát kifejllessze.

Bizonyos vallásos tanok történelmi értékének felismerése növeli ugyan irántuk való tiszteletünket, azonban mégsem teszi szükségtelenné javaslatunkat, hogy a kultúra előírásainak megoldásánál hagyjuk el őket.

¹² Oedipus király görög mondai hős, akinek történetét Sophokles dolgozta fel tragédiájában. E történet magya az, hogy Oedipus megöli apját és feleségül veszi anyját. A lélekelemzés kimutatta, hogy ez a gondolat és a hozzátartozó érzelmek csoportja („komplexum“) minden ember lelki fejlődésének egyik legfontosabb alkotórésze, ennek sikeres leküzdése, feldolgozása nélkül egészséges továbbfejlődés nem létezik. (*A fordító.*)

Ellenkezőleg, éppen a történelmi hagyományok segítségével sikerül a vallás tanításait neurotikus eredetű maradványokként felfognunk; és így állíthatjuk, hogy valószínűleg itt az ideje, hogy a neurotikusok analtikus kezeléséhez hasonlóan az elfojtás következményeit racionális szellemi munkával helyettesítsük. Nagyon valószínű, hogy ennél az átdolgozásnál a kulturális előírások nemcsak ünnepélyes dicsfényüket fogják elveszíteni, hanem egy általános revízió alkalmából sok közülük érvénytelenné is válik, amit nem kell sajnálnunk. Feladatunk, hogy az embert kultúrájával kibékítsük, ezáltal messzemenően sikerülni fog. És nem szabad sajnálkoznunk, hogy a kultúra parancsainak racionális értelmezésével lemondunk a történelmi igazságokról, amelyeket a vallásos tanítások tartalmaznak. Hiszen ezek az igazságok annyira eltorzultak és olyan rendszerességgel álcáztak, hogy a nagy tömegek nem láthatják meg igazságtartalmukat. Ugyanaz az eset ez, mint amikor a gyermekeknek elmeséljük, hogy a kisbabákat a gólya hozza. Ezzel is az igazat mondtuk, szimbólumok közé rejtve, mert tudjuk, hogy a nagy madár mit jelent.¹⁴ De a gyermek ezt nem tudja és az egészből csak a torzítást látja, úgy érzi, becsapták és jól tudjuk, hogy a gyermeknek a felnőttel szemben tanúsított bizalmatlansága és ellenkezése, milyen gyakran vezethető vissza erre az élményre. Az a meggyőződésünk, hogy helyesebben járunk el, ha a gyermekkel nem a szimbólumok által elfátyolozott igazságot, hanem a valóságos helyzet ismeretét közöljük, miközben alkalmazkodunk értelmi fejlettségéhez.

IX.

„Ön olyan ellentmondásokat enged meg ma-

¹⁴ A nagy madár penis-szimbólum. Ha tehát azt mondjuk, hogy a gólya hozza a gyermeket, akkor ezzel azt mondjuk, hogy a gyermeket a penis teremti. (*A fordító.*)

gának, amelyek nehezen egyeztethetők össze egymással. Először azt állítja, hogy az ön írása teljesen veszélytelen: ehhez hasonló megfontolások senkit sem ingatnak meg vallásos hitükben. Később azonban kiderül, hogy az ön célja éppen az, hogy a vallásos hitet megzavarja: akkor hát miért hozta ezt a művét nyilvánosságra? Máshelyütt elismeri, hogy veszélyes, nagyon veszélyes lehet, ha valaki megtudja, hogy többé nem hisznek istenben. Eddig engedelmes volt, ezután a kultúra előírásait elveti magától. Az ön véleménye, amely szerint a kultúra követelményeinek vallásos indokolása a kultúrára nézve veszélyes, azon a feltevésen alapul, hogy a hívóból hitetlent lehet csinálni és ez merő ellentmondás.

Egy másik ellentmondás, amikor ön egyrészt elismeri, hogy az embert nem intelligenciája, hanem kizárólag szenvedélyei és ösztönigényei irányítják, másrészt viszont azt javasolja, hogy a kultúrába való beilleszkedés érzelmi alapjait értelmiekkel helyettesítsük. Ez érthetetlen számomra. Szerintem vagy az egyik igaz, vagy a másik.

Egyébként nem tanult semmit a történelemből? Már történt egyszer egy hivatalos, nagyvonalú kísérlet arra, hogy a vallást az értelem váltsa fel. Bizonyára emlékszik a francia forradalomra és Robespierre-re? Valószínűleg emlékszik a kísérlet rövid élettartamára és elenyésző csekély eredményeire is. Oroszországban most megismétlik a kísérletet, előre megmondhatjuk, milyen eredménnyel. Nem gondolja, hogy az ember nem nélkülözheti a vallást?

ön maga mondta, hogy a vallás több mint egy kényszerneurózis. De erről az oldalról nem közelítette meg a kérdést, ön megelégszik azzal, hogy a neurózissal való analógiát kidolgozza. A neuró-

zistól meg kell az embereket szabadítani; hogy ezzel mit veszít az ember, az önt nem érdekli.

Az ellentmondások látszata valószínűleg azáltal keletkezett, hogy bonyolult összefüggéseket túlságosan elhamarkodottan tárgyaltam. Egyet és mást pótolhatunk. Még mindig azt állítom, hogy művem bizonyos tekintetben teljesen ártalmatlan. Egyetlen hívőt sem fog akár munkám, akár más hasonló érvelés hitében megingatni. A hívőt a vallás tanításaihoz bizonyos gyengéd kapcsolatok fűzik. Ezeken kívül bizonyára számtalan olyan ember van, akik nem ebben az értelemben vett hívők. Ezek engedelmeskednek a kultúra előírásainak, mert a vallás fenyegetései megfélemlítik őket; addig félnek a vallástól, amíg azt a számukra félelmetes realitás egy részének tartják, ők azok, akik azonnal letépi kötelékeiket, mihelyt feladhatják a vallás valószínű mivoltába vetett hitüket, érvek azonban ezekre sem hatnak. A vallástól való félelem ezeknél megszűnik, mihelyt észreveszik, hogy más nem fél tőle; ezekről azt állítottam, hogy a vallás befolyásának a hanyatlását akkor is észre fogják venni, ha ez a munkám nem jelenik meg.

Azt hiszem azonban, hogy ön nagyobb jelentőséget tulajdonít a másik ellentmondásnak, amelyet szememre vet. Az emberek észokok számára igen kevésbé hozzáférhetőek, teljesen ösztöneik irányítják őket. Miért vegyük hát el ösztöneik egy kielégülési lehetőségét és miért helyettesítsük ezt észkokokkal? Természetesen az emberek ilyenek, de felvetette-e már Ön a kérdést, hogy vajjon ilyeneknek kell-e lenniök, vajjon alapvető természetük következtében ilyenek-e? Vajjon megállapíthatja-e az anthropológus egy olyan nép koponyaindeksztét, amelynél az a szokás, hogy gyermekeik fejét kis-koruktól fogva szorítókötéssel deformálják? Gondoljanak csak arra, milyen szomorú ellentét áll fenn egy egészséges gyermek sugárzó intelligenciája és egy átlagos felnőtt gondolkodásbeli gyengesége között. Olyan

lehetetlen volna, hogy ezért a viszonylagos szellemi sor-Vadasért főként a vallásos nevelés a felelős? Azt hiszem, hogy egy befolyásoktól mentes gyermek csak későn kezdene istenről és a túlvilágról gondolkodni. Gondolatainak menete, talán ugyanaz lenne, mint ami volt ősei-nél; csakhogy ezt a fejlődést nem várják be, hanem már oly korban megismertetik vele a vallásos tanokat, amikor egyrészt még nem érdeklődik irántuk, másrészt a képességei is hiányoznak ahhoz, hogy ezek jelentőségét felfogja. A nemi fejlődés gátlása és a vallásos befolyás siettetése, ez a mai nevelés két főpillére ugyebár. Mire a gyermek gondolkodási képessége ébredezni kezd, addigra a vallás tanításai már megtámadhatatlanok.

Azt gondolja talán, hogy a gondolkodóképesség megerősödésére nézve előnyös, hogyha egy ilyen nagy-jelentőségű területet a pokolbajutás fenyegetésével el-zárják előle? Aki már egyszer ott tart, hogy a vallás abszurditásait kritika nélkül elfogadja és a bennük rejlő ellentmondásokat nem veszi észre, — nos annak a gondolkodásbeli gyengeségén már nem kell meglepőd-nünk. Ösztöneinken csak egy módon tudunk uralkodni, az intelligenciánk által. Hogyan várhatjuk olyan embe-rektől, akiknek a gondolkodása béklyókba van verve, hogy a pszichológiai ideált, azaz a gondolkodás uralmát elérjék? Bizonyosan tud arról, hogy a nőkre általában azt mondják, hogy „élettani gyengeelméjűségben“ szenvednek, vagyis intelligenciájuk alacsonyabb, mint a férfiaké. Maga a tény vitás, bizonyítása kétes értékű, de van egy érv, amely a nők intellektuális sorvadásá-nak másodlagos mivolta mellett szól, hogy t. i. a nők korai tilalmak szigora alatt szenvedtek, amikor is nemi életük problémájával nem volt szabad foglalkozniuk — éppen azzal a problémával, amely legjobban érdekelte volna őket. Amíg azonban az ember gondolkodását fiatal éveiben a szekszuális eredetű gátlásokon kívül a val-lásból és a belőle levezethető tekintélytiszteletből fakadó gátlások is befolyásolják, addig valóban nem tud-

juk megmondani erről a gondolkodásról, hogy tulajdonképpen milyen.

Igyekszem azonban buzgalmamot mérsékelni és elismerem annak a lehetőségét, hogy én is illúziókat kergetek. Talán a vallásos eredetű gondolkodásgátlás hatása nem is olyan súlyos, mint ahogyan én azt feltételezem, talán kiderül, hogy az emberi természet ugyanolyan marad akkor is, ha a nevelést nem arra használják fel, hogy az embert a vallásnak alá vessék, Én nem tudom és Ön sem tudhatja. Nemcsak az élet nagy problémái látszanak pillanatnyilag megoldhatatlannak, hanem sokkal kisebb problémák is nehezen tekinthetők át. Annyit azonban engedjen meg nekem: ezen a ponton jogos a remény, hogy talán olyan kincset találtunk, amely a kultúrát gazdagíthatja, így tehát érdemes megkísérelni egyszer a vallás nélküli nevelést. Ha e kísérlet eredménye nem kielégítő, feladom reformtervemet és visszatérek az előző, tisztán leíró jellegű véleményemhez: az ember gyenge intelligenciájú lény, melyet tisztán ösztönei kormányoznak.

Egy más ponton minden fenntartás nélkül igazat adok Önnek. Természetesen, oktan vállalkozás lenne a vallást egy csapásra, erőszakosan megszüntetni. Elsősorban azért, mert ez kilátástalan. A hívőtől nem lehet a hitét elvenni, sem érvekkkel, sem tilalmakkal. Ha mégis sikerülne ez néhány esetben, úgy ez kegyetlenség lenne. Aki évtizedeken keresztül altatót használ, természetesen nem tud aludni, ha az altatót elvonják tőle. Hogy a vallás vigaszainak hatása egyenértékű egy narokotikummal, azt az amerikai kísérlet szépen mutatja. Ott az emberektől most — nyilván női befolyásra — minden izgató, kábító és élvezeti cikket meg akarnak vonni és helyette istenfélelemmel telítik őket. A kísérlet sorsa nem vitás.

Én tehát ellentmondok Önnek, ha továbbra is azt állítja, hogy az ember a vallási illúziók adta vigaszt nem tudja nélkülözni, hogy nélküle az élet terhet, a ke-

gyetlen valóságot nem tudja elviselni. Igen, az az ember, akit gyermekkorától kezdve hozzászoktatnak ehhez az édes, — vagy édes-keserű — méreghez, az nem tudja. De vájjon mi a helyzet annál, akit józanul neveltek? Talán annak, aki nem neurotikus, nincs szüksége kábítószerre. Az ilyen ember nyilván nehéz helyzetbe kerül, be kell vallania magának tehetetlenségét, a világ-mindenséghez viszonyított esendőségét, látnia kell, hogy nem a teremtés középpontja és hogy nem tárgya egy jóságos előrelátás által gyakorolt gyengéd gondoskodásnak. Abban a helyzetben lesz, mint a gyermek, aki puha és meleg szülői házát elhagyta. De vájjon, nem az-e a sorsa az infantilizmusnak, hogy az ember kinője? Az ember nem maradhat örökké gyermek, végül is ki kell lépnie az „ellenséges életbe“! Nevezhetjük ezt a „valóságra való nevelésnek“ és elárulhatom önnek, munkám egyetlen célja az, hogy ennek a fejlődésnek a szükségességére felhívjam a figyelmet.

Ön nyilván fél attól, hogy ez a nevelés a nehéz próbát nem fogja kiállni? Mégis, reménykedünk benne. Már az is jelent valamit, ha az ember tudja, hogy saját erejére van utalva. Akkor megtanulja azt helyesen használni. Hiszen az ember rendelkezik segédeszközökkel : a diluvium óta a tudomány sok mindenre megtanította és ennek jelentősége csak nőni fog. Ami pedig a nagy sorsszerűségeket illeti, amik ellen nincs védekezés; meg kell tanulnunk azokat alázattal elviselni. Mit ér az, ha az embert egy holdbeli nagybirtokkal kecsegtetik, amelynek hozadékát még senki sem látta? Tisztességes földművesként fogja a röögöt megművelni, hogy az azután táplálja őt. Azáltal, hogy a túlvilágba helyezett várakozásaitól elfordul, és minden így felszabadult erejét a földi életre összpontosítja, valószínűleg el fogja érni, hogy az élet mindenki számára elviselhető lesz és a kultúra többé senkit sem fog agyonnyomni. És akkor majd sajnálkozás nélkül vallhatja egy társunkkal a hitetlenségben:

*Den Himmel überlassen wir
Ben Engeln und den Spatzen.*

X.

„Ez valóban nagyszerűen hangzik. Íme az emberiség, amely minden illúziójáról lemond és ezáltal elviselhető körülményeket tud magának a földön teremteni! Én azonban nem osztozom az ön várakozásaiban. Nem azért, mintha makacs reakciós lennék, akinek bizonyára tart engem, hanem óvatosságból. Azt hiszem szerepet cseréltünk: Ön rajongónak mutatkozik, akit illúziói magukkal ragadnak, míg én az értelmet képviselem, a kételkedés jogát. Úgy látom, hogy mindaz, amit ön az imént kifejtett, tévedéseken alapul, amelyeket ön szerint illúzióknak lehet nevezni, mert elég világosan elárulják az Ön vágyainak befolyását, ön reméli, hogy azok a nemzedékek, amelyek kora gyermekkorukban elkerülték a vallásos tanok befolyását, könnyen el fogják érni, hogy ösztöneik felett intelligenciájuk uralkodjék. Ez bizony illúzió ; ezen a döntő ponton az emberi természet alig ha fog megváltozni. Ha nem tévedek — hiszen oly keveset tud az ember más kultúrákról — ma is léteznek népek, amelyek vallásos rendszerek nyomása nélkül nőnek fel és mégsem közelítik meg jobban az Ön ideálját, mint mások. Ha ön a mi európai kultúránkból a vallást el akarja távolítani, ez csak más tanítások segítségével történhetik és ez a rendszer kezdettől fogva át fogja venni a vallás összes lélektani jellemvonásait, a szentséget, a merevséget, a türelmetlenséget és védekezésül a gondolkodási tilalmat is. Kell valamilyen hasonlóval rendelkeznie, hogy a nevelés követelményeinek eleget tegyen. A nevelésről ugyanis nem mond-

hat le. A csecsemőtől a kultúremberig nagyon hosszú az út, sok emberke eltévedne rajta és nem látná meg idejében életének feladatait, ha vezetés nélkül, pusztán saját fejlődésükre bízánk őket. A tanítások, amelyeket nevelésük folyamán alkalmaztak náluk érettebb korokban ugyanúgy korlátok közé szorítják szabad gondolkodásukat, mint amiért ma a vallásnak teszünk szemrehányásokat. Nem veszi észre, hogy kultúránk és minden más kultúra ugyanabban az elkerülhetetlen születési hibában szenved! A gyenge gondolkodású gyermeknek, akit csak ösztönei vezérelnek, határozni kell kérdésekben, amelyeket csak a felnőtt érett intelligenciája tud megoldani! És ez elkerülhetetlen, mert az emberiség évezredekig tartó fejlődése a gyermekkor néhány évébe zsúfolódik össze és a gyermek a megoldandó feladatokon csak affektusai révén tud úrrá lenni. Az „intelligencia uralmának“, amelyet Ön vár, ezek volnának tehát a kilátásai.

Ne csodálkozzék tehát, ha álláspontom az, hogy a vallásos tanítások rendszerét fenn kell tartanunk, mert ez a nevelésnek és az emberek együttlétének az alapja. Itt gyakorlati feladatok megoldásáról van szó és nem arról, hogy mennyi reális tartalma van a vallásnak. Minthogy kultúránk fennmaradása érdekében nem várhatunk az egyénre gyakorolt befolyással addig, amíg az a kultúrára éretté válik — sokan egyáltalában nem fogják ezt a fokot elérni — és mivel kénytelenek vagyunk a serdülőnek valamiféle tanítási rendszerrel szolgálni, melyek kritikán felülálló előfeltételek, erre a célra legalkalmasabb a vallás. Természetesen éppen azért, mert vágyakat valósít meg és vigasztalni tud, amiért ön illúzióknak tartja. Szemtől szemben a nehézségekkel, amelyekkel a külvilág megismerése jár és a kétellyel, hogy le-

hetséges-e egyáltalán megismerni valamit a külvilágból, ne feledkezzünk meg arról, hogy az emberi szükségletek is a külvilág egy részét alkotják, sőt igen fontos részét, amely hozzánk nagyon is közel áll.

A vallásos tanításnak további előnye egy sajátossága, amelyet Ön különösen kifogásol. A fogalmaknak olyan megtisztítását és szublimálását teszi lehetővé, ami által megszabadulhatunk mindentől, ami a primitív és infantilis gondolkodás nyomait viseli magán. Ami ezután megmarad, azok a gondolatok, amelyek nem mondanak ellent a tudománynak és amelyeket a tudomány nem is tud megcáfolni. Az így átalakult vallásos tanok, melyeket Ön elítélt, mert félmegoldások és kompromisszumok, lehetővé teszik, hogy a tanulatlan tömeg és a gondolkodó bölcs közötti hasadás elkerülhető legyen és így közösségük, mely a kultúra biztonsága szempontjából oly fontos, fennmaradjon. Ekkor már nem kell félni attól, hogy a nép egyszerű gyermeke megtudja, hogy a társadalmak vezető rétegei már nem hisznek istenben. Azt hiszem ezzel sikerült kimutatnom, hogy az ön fáradásai csak arra szorítkoznak, hogy egy kipróbált, érzelmileg értékes illúziót egy másik, ki nem próbált közömbös illúzióval pótoljanak. “Ne gondolja, hogy kritikája süket fülekre talál nálam. Tisztában vagyok azzal, milyen nehéz az illúziókat elkerülni; talán reményeim, melyekről az előbb beszéltem, szintén illúzió jellegűek. De egy különbséget le kell szögezmem. Az én illúzióim — eltekintve attól, hogy büntetlenül szabad bennük nem hinni — megváltoztathatóak, ellentétben a vallásos illúziókkal, nincsen téveseszme jellegük. Ha a tapasztalat azt mutatná — nem nekem, hanem az utánam következőknek, akik hozzám hasonlóan gondolkoznak —, hogy tévedtünk, úgy várokozásainkról le tudunk mondani. Tekintse megfontolá-

sainkat annak, amik. Egy pszichológus, aki nem ámtítja önmagát arra vonatkozólag, hogy milyen nehéz helyünket e világban megtalálni, kísérletet tesz, hogy az emberiség fejlődéséről véleményt mondjon azon kevéske tudás alapján, amelyet az egyes ember lelki folyamatainak vizsgálata során szerzett, amíg az a gyermekkortól a felnőttkorig eljutott. Közben arra a meggyőződésre jut, hogy a vallás, egy gyermekkori neurózissal hasonlítható össze; emellett optimista módjára feltételezi, hogy az emberiség ezt a neurotikus korszakot le fogja küzdeni, csak úgy, mintahogy olyan sok gyermek kinövi a hasonló megbetegedéseket. Lehet, hogy az egyéni lélektan tapasztalatai elégtelenek, az emberiségre való átvitelük nem jogosult, az optimizmus indokolatlan; elismerem ezeket a bizonytalanságot okozó tényezőket. De az ember gyakran nem tudja magát visszatartani attól, hogy meg ne mondja, amit gondol és azzal mentegőzik, hogy állításait nem becsüli többre, mint amennyit valóban érnek.

Két pontnál azonban meg kell állanom. Először is az én álláspontom gyengesége nem jelenti az Ön álláspontjának erősségét. Azt hiszem, ön egy vesztett ügyet képvisel. Újra meg újra hangsúlyozhatjuk, hogy az emberi intellektus gyenge az ember ösztönéletéhez képest és ebben igazuk is lehet, ez a gyengeség azonban mégis valami különös: az intellektus hangja halk, de addig nem nyugszik, amíg meghallgatásra nem talál. Végül, számtalan sok elutasítás után, mégis csak meghallják. Ez egyike ama kevés számú ténynek, amelyekre vonatkozólag az emberiség jövőjét illetően optimisták lehetünk és ez nem lebecsülendő tény. Ehhez más reményeket is fűzhetünk. Bizonyos, hogy az intellektus uralmától még messze, nagyon messze állunk, de nem végtelenül távol. És mivel ez utóbbi előreláthatólag ugyanazokat a célokat fogja szolgálni, mint amiket ön most az istentől vár — természetesen emberi mértékre lecsökentve, amennyire azt a külvilág kényszere, az *Ανάγκη*

megengedi: az emberszeretetet és a szenvedések enyhítését; ezért mondhatjuk, hogy ellentéteink csak ideiglenesek és nem kiegyenlíthetetlenek. Ugyanazt reméljük, amit Ön, de Ön türelmetlenebb, igényesebb és — miért ne mondjam meg? — önhittebb, mint én és az enyéim, ön az üdvösséget mindjárt a halál után akarja kezdeni, a lehetetlent kívánja tőle és nem adja föl az igényeit. A mi istenünk, *Atyos* ezek közül a kívánságok közül annyit valósít meg, amennyit a természet tőlünk függetlenül megenged és ezt is csak igen lassan, a távoli jövőben, későbbi nemzedékek számára. Nekünk, akik annyit szenvedünk ebben az életben, nem ígér kárpótlást. E távoli célhoz vezető úton el kell ejtenünk az Ön vallásos tanait, függetlenül attól, hogy az első ilyen kísérletek esetleg nem sikerülnek, tekintet nélkül arra, hogy az első pótképződmények esetleg nem válnak be. Ön jól tudja, hogy miért: tartósan semmi sem állhat ellent az értelemnek és a tapasztalatnak; a vallás ellentéte az utóbbiakkal viszont nyilvánvaló. A megtisztult vallási tanításoknak természetesen ugyanez a sorsuk, amíg meg akarnak őrizni valamit a vallás vigasztaló képességéből. Persze, ha arra szorítkoznak pusztán, hogy egy magasabbrendű szellemi lény létezését hirdetik, amelynek tulajdonságai meghatározhatatlanok, szándékai kifürkészhetetlenek, akkor ugyan vértettek lesznek a tudomány ellenvetéseivel szemben, az emberiség érdeklődését azonban elveszítik.

És másodszor: figyelje meg, milyen másként viselkedik ön az illúziókkal szemben, mint én. Önnek a vallás illúzióját minden erejével védelmeznie kell, ha ez az illúzió elveszti értékét — és ez a veszély eléggé fenyegető — akkor az ön egész világa összedől, nem marad más hátra, mint a kultúra és az emberiség jövője feletti kétségbeesés. Ez a rabszolgaság nem fenyeget sem engem, sem az enyéimet. Minthogy infantilis vágyaink jó-részeről hajlandók vagyunk lemondani, el tudjuk viselni, ha néhány reményünkről kiderül, hogy azok illúziók.

A vallásos nyomás alól felszabadult nevelés talán nem fog sokat változtatni az ember lelki világán, talán a *Δόγος*, a mi istenünk nem mindenható, csak kis részét tudja teljesíteni annak, amit elődei ígértek. Ha majd ezt be kell látnunk, engedelmesen tudomásul fogjuk venni. Azért nem veszítjük el érdeklődésünket a világ és az élet iránt, mert van szilárd támaszpontunk, amely Önnek hiányzik. Mi hiszünk abban, hogy a tudományos munka lehetővé teszi, hogy megtudjunk valamit a külvilágról, ami által hatalmunk növekedni fog és amely szerint majd életünket berendezhetjük. Ha ez z hitünk illúzió, akkor azonos helyzetben vagyunk Önnel, ezzel szemben a tudomány számos és jelentős eredménnyel bebizonyította, hogy nem illúzió. A tudománynak sok nyílt és még több titkos ellensége van, akik nem tudják megbocsátani, hogy a vallásos hit hatalmát meggyengítette, sőt azzal fenyegeti, hogy megdönti. Szemére hányják, hogy milyen kevésre tanított meg bennünket és hogy milyen sok kérdést hagyott megoldatlanul. Elfelejtik, hogy milyen fiatal még a tudomány, milyen nehéz volt a kezdete és milyen elenyészően rövid az időszak, amióta az emberi értelem hozzáedződött feladataihoz. Vájjon nem követjük el valamennyien azt a hibát, hogy ítéleteink alapjául túl rövid időszakot veszünk tekintetbe. A geológusoktól kellene példát vennünk. Panaszkodunk a tudomány bizonytalan volta miatt, mert ma törvényszerűséget hirdet, amelyről egy következő generáció kideríti, hogy tévedés és a régít ugyanolyan rövid érvényű újjal helyettesíti. Ez azonban igazságtalan vád és részben valótlan. A tudományos nézetek változásai fejlődést, haladást jelentenek és nem bukást. Egy törvényről, amelyet eleinte feltétlen érvényűnek gondoltak, kiderül, hogy az egy még átfogóbb törvényszerűség speciális esete, vagy hogy érvényességét egy másik, addig nem ismert törvényt szűkíti; az igazság durvább megközelítését felváltja egy gondosan, al-

kalmazkodó, amely ismét további tökéletesbítés tárgya lesz majd. A tudomány különböző területein még nem jutottak túl a kutatás bizonyos fázisain, amikor feltevésekkel kísérleteznek, amelyeket elégtelenségük miatt hamarosan el kell vetni; más területeken viszont már rendelkezünk az ismeretek szilárd és többé alig változó magvával. Megkísérelték végül a tudomány törekvéseit gyökeresen értéktelenné tenni, azzal a megfontolással, hogy a tudomány saját szervezetünk feltételeihez kötött, csak szubjektív eredményeket képes szolgáltatni, tehát a rajtunk kívül álló dolgok valódi természete számunkra hozzáférhetetlen marad. Eközben megfeledkeznek néhány tényezőről, amelyek a tudományos munkáról alkotott felfogásunk szempontjából döntöek: hogy t. i. szervezetünk, illetőleg lelki berendezésünk éppen a külvilág kutatása folyamán fejlődött ki, tehát szerkezetében bizonyos célszerűséget juttat érvényre; hogy lelki berendezésünk maga is része annak a külvilágnak, amelyet ki kell kutatnunk és hogy ilyen kutatásra nagyon is alkalmas; megfeledkeznek arról, hogy a tudomány feladata jól körülhatárolt, ha nem akarunk tőle mást, mint azt, hogy megmutassa nekünk a világot, amilyennek az szervezetünk sajátossága következtében látszik. Elfelejtik, hogy a tudomány véges eredményei éppen létrejöttük módja miatt nemcsak a mi szervezetünktől függenek, hanem mindattól is, ami szervezetünkre hatott és végül, hogy a világ problémái üres absztrakciók, minden gyakorlati érték nélkül, ha nem vagyunk tekintettel lelki berendezésünkre, amely a külvilág tudomásulvételére szolgál.

Nem, a mi tudományunk nem illúzió. Illúzió volna azonban azt hinni, hogy mindazt, amit a tudomány nem tud nyújtani nekünk, valahonnan máshonnan megkaphatjuk.